

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANA BİLİM DALI

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE EKSİLTİLİ YAPILAR

Yüksek Lisans Tezi

Ahmet DAĞTEKİN

Danışman

Doç. Dr. Neşe HARBALİOĞLU

Nevşehir

Kasım, 2022

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Projeyi Hazırlayan

Ahmet DAĞTEKİN

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

“Yeni Uygur Türkçesinde Eksilteli Yapılar” adlı Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Ahmet DAĞTEKİN

Danışman

Doç. Dr. Neşe HARBALIOĞLU

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı

Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ

KABUL VE ONAY SAYFASI

Doç. Dr. Neşe HARBALİOĞLU danışmanlığında Ahmet DAĞTEKİN tarafından hazırlanan “Yeni Uygur Türkçesinde Eksilteli Yapılar” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

...../...../.....

JÜRİ

İMZA

Danışman : Doç. Dr. Neşe HARBALİOĞLU

.....

Üye : Prof. Dr. Zeki KAYMAZ

.....

Üye : Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ

.....

ONAY:

Bu projenin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun ..... /..... / ..... tarih ve .....
Sayılı Kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

.....

Enstitü Müdürü

TEŞEKKÜR

Öncelikle bu çalışmanın ortaya konulmasında emeğini, desteğini, kütüphanesini, zamanını ve anlayışını esirgemeyen kıymetli hocam Sayın Doç. Dr. Neşe HARBALİOĞLU'na; çok kıymetli bölüm başkanımız Prof. Dr. Mehmet eribaő'a, őartlar ne olursa olsun hiçbir zaman desteğini eksik etmeyen sevgili aileme ve her zaman yanımda olan can dostlarıma teőekkürü bir borç bilirim.

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE EKİLTİLİ YAPILAR

Ahmet DAĞTEKİN

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi,
Kasım 2022

Danışman: Doç. Dr. Neşe HARBALİOĞLU

ÖZET

Eksilti dil kuralları ve cümlenin anlam bütünlüğü esas alınarak zamandan tasarruf etmek, anlaşılabilirliği kolaylaştırmak, anlatımı etkili kılmak, tekrardan kaçınmak amacıyla gereksiz görülen eklerin, kelime gruplarının ya da cümle öğelerinin düşürülmesi ile meydana gelen bir dil olayıdır. Eksilti, Çağdaş Uygur Türkçesinde *kémeytiş* olarak adlandırılmaktadır.

Söz konusu bu çalışma ek eksiltisi, cümle öğelerinde eksilti ve kelime gruplarında eksilti olmak üzere üç ana bölüme dayanmaktadır. Çalışmamızda öncelikle ek eksiltisi üzerinde durulmuş, ek eksiltisi beş alt başlık altında incelenerek örneklerden hareketle Yeni Uygur Türkçesindeki ek eksiltileri ortaya konmaya çalışılmıştır. Kelime Gruplarında Eksilti bölümünde Yeni Uygur Türkçesindeki eksilti isim tamlaması, sıfat tamlaması ve birleşik fiillerde eksilti; Cümle Öğelerinde Eksilti bölümünde ise yüklem, özne, nesne, dolaylı tümleş ve zarf tümleşindeki eksilti üzerinde durularak konu örneklerle desteklenmeye çalışılmıştır.

Yeni Uygur Türkçesinde konuşma ve yazı dilinde eksiltiye sıkça başvurulduğu görülmektedir. Ek eksiltilerinden hâl eki, iyelik eki ve çokluk eklerindeki eksiltilerin ikileme ve bağlama gruplarında sıklıkla karşımıza çıktığı, ikinci unsurun hâl eki alırken birinci unsurlarda hâl ekinin çoğunlukla düşürüldüğü görülmektedir. Yeni Uygur Türkçesinde bildirme eki eksiltisi Türkiye Türkçesine göre daha yaygın bir kullanımla karşımıza çıkmaktadır. Kelime grubu eksiltilerinde isim tamlamalarında sıklıkla eksiltiye başvurulduğu, ancak belirtili isim tamlamalarından eksiltilerin belirtisiz isim tamlamalarındakilere kıyasla daha fazla olduğu dikkati çekmektedir.

Cümle öğelerindeki eksilti yüklem eksilti basit cümlede karşımıza çıkabildiği gibi birleşik, sıralı ve bağlı cümlelerde de karşımıza çıkabilir. Özne eksiltisi, cümle öğelerinde yaygın görülen eksilti türlerinde biridir. Kişi ekinin kullanılması çoğunlukla özneye eksiltiye gidilmesine sebebiyet vermektedir. Belirtili nesne eksiltisi belirtisiz nesne eksiltisine göre daha fazla görülürken zarf tümleşci eksilti ise olaya dayalı metinlerde daha fazla görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eksilti, Yeni Uygur Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesinde Eksiltili Yapılar, Düşüm

ELLIPTICAL CONSTRUCTIONS IN CONTEMPORARY UYGHUR TURKISH

Ahmet DAĞTEKİN

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi,
Kasım 2022

Danışman: Doç. Dr. Neşe HARBALİOĞLU

ABSTRACT

Saving time, facilitating understanding, based on elliptical language rules and the semantic integrity of the sentence, By reducing unnecessary affixes, word groups or sentence elements in order to make the expression effective and to avoid repetition language is an event. Ellipsis is called kémeysi in Contemporary Uyghur Turkish. This study is based on three main parts: suffix ellipsis, ellipsis in sentence elements and ellipsis in word groups. In our study, first of all, affix ellipsis was emphasized, affix ellipsis was examined under five sub-headings and based on examples.

It has been tried to reveal the suffixes in New Uyghur Turkish. In New Uyghur Turkish suffixes noun phrase, adjective phrase and suffix in compound verbs; In the ellipsis section, the predicate, subject, object, The subject has been tried to be supported with examples by emphasizing the ellipses in the indirect object and adverb clause. It is seen that ellipsis is frequently used in spoken and written language in New Uyghur Turkish. Case suffix, possessive suffix and It can be seen that the ellipsis in plural suffixes are frequently encountered in reduplication and conjunction groups, while the second element becomes the case suffix, the first It is seen that the case suffix is mostly dropped in the elements.

Declarative suffix in New Uyghur Turkish compared to Turkey Turkish appears in more widespread use. The ellipsis is frequently used in noun phrases in word group ellipses, however, it is noteworthy that the declensions of the definite noun clauses are more than the ones in the indefinite noun clauses. Verb ellipsis can be seen in simple sentences as well as in compound, ordered and connected sentences. May appear Subject ellipsis is one of the common types of ellipsis in sentence elements. The use of the person suffix is mostly causes a reduction in the subject. While the definite object ellipsis is seen more than the indefinite object ellipsis, adverbial clause ellipses are more common in event-based texts.

Keywords: New Uyghur Turkish, Elliptical Structures in New Uyghur Turkish,
Reduction

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	ii
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY SAYFASI	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
TABLolar DİZİNİ	xi
GİRİŞ	1
A. UYGUR ADI.....	1
B. UYGURLARIN TARİHİ	3
C. YENİ UYGUR TÜRKÇESİ	7
D. EKSİLTİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER.....	10
D.1. Eksilteli Yapılar ile İlgili Terimler	10
D.2. Eksilteli Yapılar ile İlgili Tanımlar	11
D.3. Eksiltinin Meydana Geliş Sebepleri.....	17
D.4. Eksilteli Yapılar ile İlgili Araştırmalar	21
D.5. Tezde Kullanılan Terim, Tanım ve Tasnif.....	28

BİRİNCİ BÖLÜM

EK EKSİLTİSİ

1.1. Hâl Eklerinde Eksilti	30
1.1.1. Yükleme Hâli Eksiltisi.....	30
1.1.2. Yönelme Hâli Eksiltisi.....	32
1.1.3. Bulunma Hâli Eksiltisi.....	34
1.1.4. Ayrılma Hâli Eksiltisi	36
1.1.5. İlgi Hâli Eksiltisi.....	38
1.2. İyelik Eki Eksiltisi	42

1.3. Çokluk Eki Eksiltisi.....	45
1.4. Soru Eki Eksiltisi.....	47
1.5. Bildirme Eki Eksiltisi	49

İKİNCİ BÖLÜM

KELİME GRUPLARINDA EKSİLTİ

2.1. İsim Tamlamalarında Eksilti	53
2.1.1. Belirtisiz İsim Tamlamalarında Eksilti	54
2.1.2. Belirtili İsim Tamlamalarında Eksilti	54
2.1.2.1. Belirtili İsim Tamlamalarında Tamlayan Eksiltisi.....	54
2.1.2.2. Belirtili İsim Tamlamalarında Tamlanan Eksiltisi.....	56
2.2. Sıfat Tamlamalarında Eksilti.....	57
2.3. Birleşik Fiillerde Eksilti	59

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CÜMLE ÖGELERİNDE EKSİLTİ

3.1. Yüklem Eksiltisi	62
3.2. Özne Eksiltisi	65
3.3. Nesne Eksiltisi	70
3.3.1. Belirtisiz Nesne Eksiltisi.....	72
3.3.2. Belirtili Nesne Eksiltisi.....	73
3.4. Yer Tamlayıcısı Eksiltisi	75
3.4.1. Yönelme Hâlindeki Yer Tamlayıcısı Eksiltisi	77
3.4.2. Bulunma Hâlindeki Yer Tamlayıcısı Eksiltisi	78
3.4.3. Ayrılma Hâlindeki Yer Tamlayıcısı Eksiltisi	78
3.5. Zarf Tümleci Eksiltisi.....	79

SONUÇ.....	81
-------------------	-----------

KAYNAKÇA	83
-----------------------	-----------

KISALTMALAR

Genel Kısaltmalar

çev.	Çeviren
ed.	Editör
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
TDK	Türk Dil Kurumu
vb.	Ve başkası, ve başkaları, ve benzeri, ve benzerleri, ve bunun gibi

Taranan Eserler ve Kısaltmaları

AK	İsrail H (2016) <i>Altunkeş</i> (Urumçi, Şincan Halk Neşriyatı).
AÖŞ	Kasapoğlu Çengel H (2000) <i>Abdurrahim Ötkür'ün Şiirleri II</i> (İstanbul, MEB Yayınları).
AY	Sabir Z (2002) <i>Ana Yurt</i> (Urumçi, Şincan Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı).
ÇUHS	Abdulvahit Kaşgarlı R (2016) <i>Çağdaş Uyğur Hikâyelerinden Seçmeler</i> , ed. Neşe Harbalioğlu (Ankara, Gazi Kitabevi).
HT	Behram C (2006) <i>Hékayilerdin Tallanma</i> (Urumçi, Şincan Halk Neşriyatı).
İN	Sabir Z (2006) <i>İzdiniş</i> (Urumçi, Şincan Halk Neşriyatı).
NŞ	Harbalioğlu N (2019) <i>Uyğur Şair Nimşehit ve Şiirleri</i> (Kayseri, Kesit Yayınları).
OZB	Ötkür A (1989) <i>Oygangan Zemin 1</i> (Urumçi, Şincan Halk Neşriyatı).
OZİ	Ötkür A (2003) <i>Oygangan Zemin 2</i> (Urumçi, Şincan Halk Neşriyatı).
SB	Ezizi S (1987) <i>Sutuk Buğrahan</i> (Pekin, Milletler Neşriyatı).
SH	Kirém H M, Davut S (1997) <i>Seid Han</i> (Pekin, Milletler Neşriyatı).
SK	Niyaz Y (2006) <i>Seskiniş</i> (Pekin, Milletler Neşriyatı).
SU	Hahn R F (1991) <i>Spoken Uyğur</i> (İngiltere, University of Washington Press).
UAD	Öztopçu K (1992) <i>Uyğur Atasözleri ve Deyimleri</i> (İstanbul, Doğu Türkistan Vakfı).
YS	Peyda Y İ (2014) <i>Yiltiz Sadasi</i> (Urumçi, Şincan Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı).

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. 1. Yeni Uygur Türkçesinde İyelik Ekleri	43
Tablo 1. 2. Yeni Uygur Türkçesinde Bildirme Ekleri	50
Tablo 1. 3. Yeni Uygur Türkçesinde Bildirme Ekleri	50
Tablo 1. 4. Yeni Uygur Türkçesinde Bildirme Ekleri	50

GİRİŞ

A. UYGUR ADI

Tarihî kökene sahip Türk halklarından biri de Uygurlardır. Türkçe kaynaklarda Uygur adı ilk defa Bilge Kağan yazıtında, Uygur ilteberinin adında geçmektedir (Kasapoğlu Çengel, 2013: 141). Çin kaynaklarında ise Hui-hu, Hui-ho, Hoei-ho, Wei-ho, Wei-wu gibi çeşitli şekillerde geçer (Kasapoğlu Çengel, 2013: 141; Gömeç, 2009: 29; Kafesoğlu, 1998: 182).

Uygur isminin başlarda siyasi bir kimlik olarak değil de daha çok kabile ve bölge ismi olarak kullanıldığı kabul edilmektedir. Orhun yazıtları ve Çin kaynaklarına göre Uygurların tarih sahnesine ilk olarak çıktıkları yer Selenge Nehri'nin doğu kısmı ve Bayırkuların kuzey kısmıdır (Gömeç, 2018: 102). Göktürk devleti içinde kuruluş evrelerini geçiren ve tarihte çok önemli rol oynayacak bir birlik meydana getiren Uygurlar; eski devirlerde kendilerini Türk adıyla karşılarsa da tarihçilerin ve bilim adamlarının verdiği isim olan “Uygur” adıyla ilgili farklı düşünceler ileri sürülmektedir. Tarih boyunca değişik zamanlarda, değişik isimlerle anılan Uygur Türklerinin adının MÖ III. yüzyıldan beri bilinmekte olduğu ileri sürülür. Uygur'un manasının şahin gibi hızla hücum eden; orman halkı, çukur, takip etmekten türeyen bir isim; uymak, yapışmak ya da “kendi kendine yeter” olarak kullanıldığı çeşitli rivayetlerde anlatılmaktadır. Genellikle Uygur'un Uy+gur şeklinde geliştiği “akraba, müttefik” ve On-Uygur adının da “On Müttefik”ten türemiş olduğu yolunda açıklamalarda bulunulmuştur. 17. yüzyılda yaşamış olan Ebulgazi Bahadır Han “Türk Şeceresi” başlıklı kitabında “Uygur” adının anlamı hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: Oğuz Kağan onlara “Uygur” diye ad vermiştir. Bu Türkçe kelime olup manası “itaat edici”dir. Gao-guy, Thie-le, Hue-Hu, Kaoçe, Uykhardis, Khudkhur, Yugur adlarının Uygurları ifade ettiği öne sürülmüştür. Anlam olarak Uygur'un, “aç

kalmayan, itaatli, uyar, katı, medeni, vahşi” gibi anlamlara geldiği çeşitli dil ve tarih kitaplarında mevcuttur. Çin’deki Türk Tabgaç hanedanlığı sırasında Uygurlar Kao-che adıyla anılırlar ve daha sonra da 5. yüzyılın ikinci yarısından sonra Tölöslerin bir kabilesi olarak geçerler. Bununla beraber İslam coğrafyacıları, Tokuz-Oguzlarla Uygurları eş tutmuşlardır (Yılmaz, 2009: 15; Kasapoğlu Çengel, 2013: 141).

Divanu Lügati’t Türk’te Uygur adı için, “*Beş şehirli bir vilayetin adı. Zülkarneyn Türk hakanı ile barıştıktan sonra bu şehirleri yaptırmıştır. Bana Muhammet Çakır Tonka Han oğlu Nizamettin İsrafil Toğan Tekin babasından hikâye ederek dedi ki: Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde Türk hakanı ona dört bin kişi göndermiş: tulgalarına takılan kanatlar şahin kanatları imiş. Bunlar öne ok attıkları gibi arkaya da ok atarlarmış. Zülkarneyn bunlara şaşa kalmış ve Hozhorend demiş. Bunlar kendi kendilerine geçinirler başkalarının yiyeceğine muhtaç olmazlar, çünkü bunların elinden av kurtulmaz, istedikleri zaman avlayıp yiyebilirler demek istemiş ve bu vilayete Hozhor adı verilmiş.*” Kaşgarlı bu ismin sonraları hozhorend > hozhor > uygur değişimiyle oluştuğunu ifade eder (Atalay, 1998: 111-113).

Bacot kelimenin, şahin gibi hızlı hücum eden, orman halkı anlamına geldiğini söylemektedir. Rabguzi ise itaat edici anlamında olduğunu ileri sürmektedir. Németh, takip etmek fiilinden türediğini ve akraba müttefik anlamında olduğunu düşünmektedir. Hamilton düşüncesini On-Uygur adıyla bağdaştırarak on müttefik anlamını çıkarmıştır. Radloff, Dr. Rıza Nur ve Prof. Dr. Sultan Mahmut Kaşgarlı Uygur kelimesinin uyanlar, uyuşanlar, birleşenler, birleşici, iş birliği yapanlar anlamına geldiğini söylemektedir (Doğan, Durmuş, 497). Bir diğer görüş ise, kelimenin uy “akraba-müttefik” +gur şeklinde olduğu ve On Uygur ifadesinin de “On Müttefik” anlamına geldiğidir (Kafesoğlu, 1998: 130). Bunların arasında genel kabul gören kelimenin uy- fiilinden geldiği ve “takip etmek” anlamında olduğu, +gur’un ise “uyanlar, bir araya gelenler ya da akraba ve müttefik” anlamı taşıdığı şeklindedir (Gömeç, 2018: 101).

1917 yılı Bolşevik İhtilali sonrası Batı Türkistan’da millî cumhuriyetlerin meydana gelmesi ve her Türk boyu için ayrı bir millet ismi verilmesi, ayrıca hepsinin ayrı bir edebî dil oluşturması, SSCB’nin idaresi altında yaşayan Uygur Türklerinde de bir

kimlik arayışına yönelmeyi etkilemiştir. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Tarançi, Keşkelik, Aksulik, Yakenlik ve Turpanlik gibi isimlerle anılan bu topluluk, S. E. Malov'un desteğiyle 6 Mayıs 1921 yılında Taşkent'te "Uygur Aydınları Kurultayı"nı gerçekleştirmiştir. Sözü edilen "Uygur Aydınları Kurultayı"nda Uygur adının etnik bir ad olmaktan çıkarak SSCB ve Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurların tümünü kapsamı ve kullanılması görüşüne varılmıştır (Abdolvahit Kaşgarlı, 2020: 271; Öztürk, 2015: 1).

B. UYGURLARIN TARİHİ

Uygur Türklerinin tarihî yurtları hakkında S. V. Kiselev, S. P. Tolstov, A. N. Bernştam, S. I. Rudenko, A. P. Okladnikov gibi uzmanlar tarafından yapılan arkeolojik çalışmalar ve yazılı araştırmalar Türk tarihinin, MÖ 3000-2500 yıllarına kadar gittiğini göstermektedir. Türklerin anayurdu olarak tarihçiler ve dilciler arasında çeşitli görüşler mevcuttur. Gömeç kitabeler üzerinde yapılan incelemelerden ve Orta Asya'nın coğrafi durumundan hareketle tarihî Türk yurdunun Selenge-Orhun kıyıları olduğunu düşünmektedir. Hun, Köktürk ve Uygurların devletlerinin merkezi bu bölgeydi (Gömeç, 2015: 13).

Çince belgelerde Türklerin ataları MÖ 2200'lere kadar dayandırılıyor olsa da, tarihteki en eski Türk devleti şimdilik Hunlar kabul edilmekle birlikte MÖ 1050-247 yılları arasında Çin'de kurulan Chou Devletinin Türklerle ilgili olabileceği birtakım deliller ortaya konarak ispatlanmaya çalışılmıştır. Hun adının MÖ 1000 yıllarının başında ortaya çıktığı görüldüğünden Hun birliğinin oluşumunun MÖ 11. yüzyıl olduğu düşünülmektedir. Daha önceden Hun isminin kullanılıp kullanılmadığı yahut onlara ne ad verildiği ile ilgili henüz kesin bir bilgi bulunmamaktadır (Gömeç, 2015: 14).

Kaynaklarda Hunlar, ilk defa siyasi bir devlet biçiminde MÖ 318'de, Çin'in kuzeyindeki birtakım yerel hanedanların, o esnada en kuvvetli Çin devleti olan Ch'inlere saldırmak amacıyla Hunları da yanlarına almak istemeleri sebebiyle yapılan bir antlaşmada geçmektedir (Gömeç, 2015: 16).

"Hunlar, M.Ö 210- MS 47 yılları arasında tek devlet, yani, Büyük Hun İmparatorluğu adıyla hüküm sürmüşlerdir. Daha sonra M. S46 yılından MS 216 yılına kadar olan 170

senelik süre içinde Batı Hun Tanrıkufluğu; Miladi 48- 216-yılları veya da 217 yılına kadar olan süre içinde Doğu Hun Tanrıkufluğu adıyla var olmuşlardır. Hunlar yine, Miladî 375- 469 yılları arasında Asya'dan kalkıp Avrupa topraklarına kadar yayılıp 95 sene hüküm süren Avrupa Hun Tanrıkufluğu ile Avar Hanedanlığı; Bulgar (Bolgar) Hanedanlığı; Macar (Hungariye) Hanedanlığı gibi adlarla hükümlerini devam ettirmişlerdir.” (Ziyai, 2010: 901)

Uygurlar 428 yılında, Tabgaç hükümdarı Tao Wu'nun hücumuna uğramış; 449'da da Hsiao Wen-ti'nin, güneydeki Ch'i seferine Tölisleri de çağırması ve onların bu teklifi geri çevirmesi üzerine Uygur kabilesinden Shu-che'yi kendilerine lider seçmiş ve Tabgaç ordusunu yenmiştir (Gömeç, 2015: 55).

Çin kaynaklarına göre 7. yüzyılın başında Uygurlar Selenge boylarında bulunmaktaydı. Uygurların bir bölümü imparator Tao Wu tarafından getirtilerek, Çin'in yukarı bölgelerine yerleştirilmişlerdi. Uygurlar burada hem bir güvenlik oluşturuyor, hem de ziraat ve hayvancılıkla meşgul oluyordu. Bu dönemlerde On Okların ve diğer Tölis boylarının birçoğunu egemenliği altında tutan Çor Alp Yabgu, onlara güvenmediği ve Sır Tarduşlardan korktuğu için kendisine bir destek arıyordu. 605 yılında Çor Alp Yabgu Tölis kabilelerine saldırıp, mallarını yağma etti. Sır Tarduşları öldürttüğü için Tölisler de ona başkaldırdı. Tölislerin beş boyu Uygurlarla birleşerek Altı Bag Bodun'u meydana getirdi (Gömeç, 2015: 56).

Çin kaynaklarında Uygurlar için, Hunların nesli ifadeleri yer almaktadır. Uygurlar, akraba kavimlerle beraber Dokuz Oğuz-On Uygur şeklinde isimlendirilirler. Uygurlar, IV. ve V. asırlarda Toba devleti döneminde Töles ismini alırlar. Çin kaynaklarına göre Töles ismini alan Uygurlar, sayıca fazla olmayıp, yüksek tekerlekli arabaları vardır. Göç ve savaş dönemlerinde bu arabalarına çok güvenirlerdi. Ayrıca kaynaklarda Kao-ch'ih ismi ile yani yüksek tekerlek ismiyle anılmaktadırlar. İlk dönemlerde Töles boylarının bağımsız bir reisleri yoktu ve göçebe oldukları için sürekli oturdukları bir yerleri de bulunmuyordu. Ata binmede ve ok atmada pek maharetli idiler. Topraklarından verim alamadıkları için at sayıları koyun ve sığırlara nazaran daha az idi. Selenge, Orhun ve Tola kıyılarında oturan bu oymaklar, Göktürk devletinin kurulması ile bozkırlarda iç işlerinde serbest yaşamak suretiyle Göktürk devletini

tanımışlardır. Ancak VII. yüzyılda Göktürk devleti Çin devletine yenilince Tölesler de dağıtılmıştır (Çandarlıoğlu, Yıl: 2-3).

Göktürk devletinin güçsüz sayıldığı dönem olan VII. yüzyılın başında Orhun ve Selenge nehri kıyılarında oturan Uygur, Bugu, Bayırku, Tongra vs. kabileleri tümüyle bir reisin himayesi altında toplandılar. Reislerin unvanı İrkin idi. İrkin'in de P'u-sa isminde bir oğlu var idi. P'u-sa 630 yılından sonra Göktürklerin kuzey bölgelerine akınlar düzenlemeye başladı. Göktürk devleti bu Uygur-Töles akınlarını durdurmaya çalışsa da başarılı olamamıştır. Uygur ve Tölesler bu başarılı akınlar sayesinde büyük bir itibar kazanmışlardır. Bu galibiyet sonrası P'u-sa, Alp İlteber unvanı almıştır (Çandarlıoğlu, Yıl: 3).

646 yılından sonra da Uygurlar yine bir İlteberin hâkimiyetindeydiler. Sir-Tarduş Tölesleri de Çin işbirlikçilerine yenilip Uygurların hâkimiyetine girmeye mecbur kalmışlardı. Böylece Orta Asya'nın doğu kısmı Çin eyaleti durumuna gelmişti. İlteber kendini kağan ilan ettikten sonra Göktürk devleti tarzında bir teşkilatlanma kurdu. 661-663 yıllarında Uygurlar Çin devletine başkaldırılmış ancak başarılı olamamışlardır. Göktürk devleti ikinci defa kurulduğunda Uygurlar tekrardan Göktürk devleti hâkimiyetinde yer almışlardır. 742-743 yıllarında Göktürklerin hâkimiyetinde olan Karluk, Basmıl ve Uygur oymakları Göktürk kağanı Ozmış'ı mağlup ederek öldürmüşlerdir. Göktürk devleti tekrardan ortadan kalkınca Basımlların idaresinde yeni bir kağanlık kuruldu. Bu kağanlığa bağlı olarak Uygurlar doğu, Karluklar batı yabguluğu teşkil ettiler. 744 yılında ise Uygur Yabgusu Basmıl kağanını mağlup ederek kendini bu hükamdarlığın kağanı ilan etti ve Kutluk Bilge Kül Kağan unvanını aldı. Bu şekilde bağımsız Uygur Kağanlığı kurulmuş oldu (Çandarlıoğlu, 2004: 3-4).

Uygur Türkleri eksiden beri diğer Türk boylarıyla birlikte Orta Asya ve Doğu Türkistan'da büyük devletlere sahip olmuşlardır. Bu devletlerden ilki MS 745-840 yıllarında başkenti Kara Balasagun olan Uygur Devleti, 870-1225 yılına kadar devam eden Kansu Uygur Devleti ve Beşbalık olarak tabir edilen Doğu Türkistan'ın Kumul, Turfan, Urumçi, Karaşehir, Kuçar ve Aksu illerini içine alan İdikut Uygur Devleti, 870-1213 yılları arasında devam eden Uygur ve Karluk Türkleri tarafından kurulan ve başkenti Kaşgar ve Balasagun olan Karahalılar devleti, 1514-1675 yıllarında hüküm

süren ve başkenti Yarkent olan Seidiye devleti ve hemen ardından kurulan Uygur Hanlıkları, 1759 yılında Mançu-Çin istilasından sonra Doğu Türkistan Türklerinin yapılan zulme karşı ayaklanması sonucu kurduğu Bedevlet Yakup Bey'in Yetişehir Kaşgariye devleti, Türk devletlerinin büyük devletler inşa ettiğinin açıkça göstergesidir (Kaşgarlı, 2004: 12).

Doğal kaynaklar bakımından oldukça zengin ve konum olarak da stratejik bir öneme sahip olan Doğu Türkistan, tarih boyunca Çinliler tarafından işgal edilmiştir. Çinliler, Cungarlardan aldıkları destek ile 1755 yılında Doğu Türkistan'ı işgale başlamıştır. Bu saldırılar sonucunda Çinliler, 1758 yılında Kaşgar'ı, 1759 yılında ise Mançular, Doğu Türkistan'ı tümüyle ele geçirmiştir. Doğu Türkistan halkı bu işgallere karşı direnişte bulunmuş ve bunun sonucunda 1767 yılında Mançularla bir anlaşma yapmışlardır. Bu anlaşmaya göre her iki taraf da birbirlerine saldırmayacaktır ancak Çinliler, yaklaşık bir asır sonra anlaşmaya uymayarak Doğu Türkistan'ı ele geçirme politikalarına devam etmiştir. Bu işgallere karşı 1819 yılında Uygur halkı tarafından millî direniş harekâtı başlatılmış ve benzeri direniş harekâtları 1863 yılına kadar devam etmiştir (Tuncer, 2015: 3-4).

Doğu Türkistan'daki karışıklıklar sebebiyle 1864 yılında kurulan mahalli hükümetlerden biri de Yarkent idi. Bu hükümetin başında Türkleri temsilen Abdurrahman Hazret, Dunganları temsilen de Madali adında bir kişi bulunmaktaydı. Şehrin valisi Niyaz Beg, Yakub Beg'e gizlice bir mektup göndererek, Yarkent'i kolayca zapt edebileceğini yazdı. Bunun üzerine Yakub Beg, 1865'te Yarkent'e gitti. Yarkent'tekiler Yakub Beg'e karşı cephe aldığı için ilk saldırı başarısızlıkla sonuçlandı. Hokand'dan gelen birliklerin katılmasıyla oluşan daha büyük bir destek ile temmuz ayında ikinci bir taarruz yapıldı ve Yarkent ele geçirildi (Gömeç, 2015: 188).

Yakup Han, 1877 yılında vefat etmiş bunun üzerine oğulları arasındaki rekabet ve mücadelelerden faydalanan Mançular tekrar Doğu Türkistan'ı işgal etmişlerdir. Mançuların Doğu Türkistan'daki hâkimiyetleri 1911 yılında Çin'de Cumhuriyetin ilânına kadar 35 yıl boyunca devam etmiştir. 1911'den 1943 yılına kadar Doğu Türkistan, hukuken Çin'in bir eyaleti sayılmakta ise de hakikatte yarı bağımsız bir

konumdadır ve genel valiler tarafından idare edilmiştir. Fakat 1933 yılında Doğu Türkistan'da bağımsız bir devlet kurulmuşsa da Rus ve Çin iş birliği sonucunda kısa sürede yıkılmıştır. 1943 yılında Doğu Türkistan'da Milliyetçi Çin hâkimiyeti, tesis edilmiş ve 1949'da Komünist Çin işgaline kadar ancak altı sene devam edebilmiştir (Tuncer, 2015: 4; Kaşgarlı, 2004: 12-13).

1955 yılı Ekim ayında ise günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan Doğu Türkistan, Seyfettin Aziz'in önderliğinde Şincan Uygur Özerk Bölgesi ilan edilmiştir (Erenoğlu, 2013: 3-4).

C. YENİ UYGUR TÜRKÇESİ

Yeni Uygur Türkçesi başta Doğu Türkistan olmak üzere Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'da konuşulmaktadır (Türk, 2010: 206).

Yeni Uygur Türkçesinin ağızlarının sınıflandırılması konusunda ise farklı görüşler söz konusudur: G. Garring, Yeni Uygur Türkçesinde ikili bir yapı ön görür; bunları Güney ve Kuzey ağızları olarak adlandırır. A. N. Borokov ise Güney ağızı, Kuzey ağızı, Lobnor Ağızı ve Kansu Ağızı olarak dörtlü bir sınıflandırma geliştirmiştir (Türk, 2010: 206). Rıdvan Öztürk, Yeni Uygur Türkçesinde üç ağız olduğu fikrindedir. Bunları Merkezî Ağız, Hoten Ağızı ve Lopnor Ağızı olarak adlandırmıştır (Öztürk, 1997: 2).

Li Jing Wei, Yeni Uygur Türkçesi ağızlarını üçlü bir tasnifle ele almış; üst başlık olarak nitelendirdiği bu ağız gruplarını ise on altı farklı başlıkta değerlendirmiştir. Erkin Emet, Kâşgar, Hoten, Lopnor ve Kumul ağızı olmak üzere dörtlü tasnifi kabul etmektedir (Erenoğlu, 2013: 6-7)

Yeni Uygur Türkçesi üzerine yapılan çalışmaların geneli düşünüldüğünde Merkezî Ağız, Hoten Ağızı ve Lopnor Ağızı şeklindeki üçlü tasnifin daha kabul görmüş bir sınıflandırma olduğunu söylemek mümkündür.

Yeni Uygur Türkçesi ise lehçe sınıflandırmaları içerisinde şu şekilde ele alınmıştır:

İ. N. Berezin, Uygur Türkçesini "Çağatay veya Şark Grubu (Türkistan)" içinde vermektedir.

Berezin'e göre **Uygur Türkçesi**, Koman, Çağatay, Özbek, Türkmen (Türkistan), Kazan (yazı dili) bu grupta yer almaktadır. Berezin, bu grubu diğer lehçelerden ayıran özellikleri şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. d- sesi yerine t- sesi yani, (temir "demir"), -z sesi yerine -s sesi yani, (barmas "gitmez"), b ve p sesleri yerine ise m sesi yani, (yazarmız-yazarbız "yazarız") seslerinin kullanılması,
2. Şimdiki zaman eki için -Ir -Ur,- Ar, eklerinin kullanılması,
3. Bu gruptaki gramer şekillerinin diğerlerine oranla daha az olması ve gramer kurallara daha az bağlı olması,
4. Diğer gruptaki gramer şekillerinden daha farklı varyantların bulunması,
5. Eski Türkçe kelimelerin diğer gruplara nazaran daha fazla korunması olarak değerlendirmiştir (Arat, 1987: 73).

Samayloviç tarafından Uygur Türkçesi Şarki grup içerisinde verilmiştir. Araştırmacı, bu grubun özelliğini, ğ sesinin her durumda korunması olarak ifade eder. Bu gruba şu lehçeler dâhil edilmektedir: Orhun (Yenisey) âbideleri, Uygur, Çağatay ve Koman metinlerinin dili ve yenilerden Karagas ve (bâzı kayıtlar ile) Koybal, Sagay ve Salar şiveleri. (Arat, 1987: 94).

Uygur Türkçesi, G. J. Ramstedt tarafından "Şark Grubu Şarki Türkistan t ($y < d$, tag)" grubu içerisinde vermiştir. Ramstedt'in verdiği "Şark Grubu" içerisinde Sart (Buhara, Hive), Şarki Türkistan (Yarkend, Kaşgar, Turfan, Hami, Tarançı, Çağatay) bulunmaktadır (Arat, 1987: 110-111).

Talat Tekin, Yeni Uygur Türkçesini "4. grup, yani tağlık grubu" içinde vermektedir. Tekin'e göre bu grupta Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi bulunmaktadır. Tekin' bu gruptaki lehçelerin çok heceli kelimelerin sonundaki #g fonemleri #k olduğunu, tağlık. <ET tağlık, tirik <ET tirig şekline döndüğünü belirtir (Tekin, 1989: 141-168).

Radloff Yeni Uygur Türkçesini Orta Asya Diyalektleri başlığı içerisinde ele almaktadır. Bu başlıktaki lehçeler şu şekildedir (Tavkul, 2003: 23-32):

1. Tarançı, Hami, Aksu, Kaşgar; Çağatay, diyalektleri, (Kuzey Sart, Hokand, Zerefşan, Buhara ve Hive)

S.E. Malov, Yeni Uygur Türkçesini Modern Dönem içerisinde ele almaktadır. Malov'un

Modern Dönem içerisinde ele aldığı lehçeler şu şekildedir (Tavkul, 2003: 23-32):

1. Çağatay- Türkistan'ın edebi dili, XV-XIX. yüzyıllar
2. Kıpçak- XI-XIV. yüzyıllar, Batı Asya, Güneydoğu Rusya.
3. Kuman- orta güney Rusya stepleri
4. Peçenek- Kuman ile çağdaş
5. (Çulım) – günümüzde Batı Sibirya'da
6. (Gagauz) – günümüzde Balkanlar'da
7. (Kumandı) – günümüzde batı Sibirya'da
8. (Salar) – günümüzde Kansu-Çin'de
9. (Türkiye Türkçesi)
10. (Türkmen) – çağdaş Orta Asya
11. (Özbek) – çağdaş Orta Asya
12. (Uygur) Çağdaş Orta Asya

N.A. Baskakov Yeni Uygur Türkçesini Doğu Hun grubu içerisinde sınıflandırmaktadır. Baskakov'a göre bu gruptaki lehçeler şunlardır (Tavkul, 2003: 23-32):

1. Uygur-T'u-Çüeh alt grubu
Eski: Orhon yazıtları Oğuzcası
Eski Uygurca
Modern: Tuva (Uranhay, Soyon)
Karagas (Tofa)
2. Yakut alt grubu
Modern: Yakut (ve Dolgan)
3. Hakas alt grubu
Modern: Hakas
Kamasin
Küyerik

Şor

Kuzey Altay Türkçesi (Tuba, Şalkandu ve kumandı)

Sarı Uygur

J. Benzing ve K. Heinrich Menges Yeni Uygur Türkçesini Doğu Türkçesi (Uygurca) tasnifi içerisinde ele almaktadır. Benzing ve Heinrich Menges'e göre bu gruptaki lehçeler Özbek ve Uygur Lehçeleridir (Tavkul, 2003: 23-32).

J. Benzing ve K. Heinrich Menges aynı zamanda Türk lehçelerini coğrafi veya bölgesel esasa göre de değerlendirmişlerdir. Bu tasnif denemesinde ise Yeni Uygur Türkçesi "Merkezi ve Güneydoğu Asya Dilleri veya Türküt Dilleri" grubunda "Merkezi Asya Grubuna" dâhil etmektedir (Tavkul, 2003: 23-32).

Reşit Rahmeti Arat, Çuvaş ve Yakut diyalektleri için lehçe terimini kullanırken diğer diyalektler için şive terimini kullanır. Arat'ın Türk Şive Grupları sınıflandırması şu şekildedir (Tavkul, 2003: 23-32):

- I. d-grubu (adak, tağ, tağlığ, kalğan) (Sayan)
- II. II. z- grubu (azak, tağ, tağlığ, kalğan) (Abakan)
- III. III. tav-grubu (ayak, tav, tavlı, kalğan) (Kuzey)
- IV. IV. tağlı-grubu (ayak, tağ, tağlığ, kalğan) (Tom)
- V. V. tağlık-grubu (ayak, tağ, tağlık, kalğan) (Doğu)
- VI. VI. dağlı-grubu (ayak, dağ, dağlı, kalan) (Güney)

D. EKSİLTİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER

D.1. Eksilteli Yapılar ile İlgili Terimler

Eksilteli, Çağdaş Uygur Türkçesinde *kémeytiş/kémeytmek* terimiyle karşılanmaktadır (Kurban, 2008: 198). Almancada *ellipse*, Osmanlı Türkçesinde *hafz'u takdir*, Fransızcada *ellipse* ve İngilizcede *ellipsis* kelimeleri ile karşılanır (Çokuğurluel, 1996: 2). Eksilteli yapıları karşılamak için araştırmacılar *eksilti*, *eksiltim*, *düşüm*, *eksiltme*, *sıfır tekrar*, *eksik tekrar*, *kesik tümce*, *kesik cümle* ve *eksilteli anlatım* terimlerini kullanmaktadır. Gencan (1974: 58), Külebi (1990: 118), Çokuğurluel (1996: 1), Özmen (1996: 71), Aydın (1999: 143), Akdeniz (2004: 145), Vardar (2007: 92), Kaya (2007: 1), Balyemez (2010: 152), Akalın (2011: 771), Arabacı (2012: 25), Erdem Uçar

(2017: 450), akır (2017: 4), Aydın (2011: 5; 2012: 169), Uzun (2019: 1579), Yıldız (2020: 7) eksilti terimini kullanmışlardır.

Türk Dünyası Gramer Terimleri Sözlüğü'nde eksiltili cümle *kesik cümle* terimi ile karşılanmaktadır. Diğer Türk lehçelerindeki karşılıkları “Azerbaycan Türkçesinde *yarımçık cümlä*, Türkmen Türkçesinde *doolı dääl sözlem*, Gagavuz Türkçesinde *yarı cümlä*, Özbek Türkçesinde *tolıqsız gep*, Uygur Türkçesinde *toluqsız cümlä*, Tatar Türkçesinde *kim cömlä*, Başkurt Türkçesinde *käm höyläm*, Kumuk Türkçesinde *tolmagan cumla*, Karaçay Malkar Türkçesinde *tolmagan aytım*, Nogay Türkçesinde *tolmagan yıyma*, Kazak Türkçesinde *tolımsız söylem*, Kırgız Türkçesinde *kemtik süylöm*, Altay Türkçesinde *tolo emes ermek*, Hakas Türkçesinde *toldıra nimes predlojeniye*, Tuva Türkçesinde *tolu eves tomak* ve Şor Türkçesinde *toldura ebes erbek*” biçimindedir (Gürsoy-Naskali, 1997: 667).

Dizdaroğlu (1974: 274) ve Hudaybergenova (2004: 17) *kesik tümce*, Uç (1978: 259) *düşüm*; Korkmaz (1992: 74) ve Yavuz (2020: 217) *eksiltim*; Üstünova (1999: 94) *sıfır tekrar ve eksik tekrar*; Yüksel (2001: 5) *eksiltili anlatım*, Hunutlu (2010: 152) *eksiltme*, Karataş (2019: 513) *eksiltili cümle* terimlerini kullanılmıştır.

D.2. Eksiltili Yapılar ile İlgili Tanımlar

Eksiltili yapıların tanımlanmasında farklı birçok görüş vardır. Bu farklılıklara rağmen tanımlarda ortaklık gösteren hususlar; *dil ekonomisi, anlatımda etkililik, anlaşılrlık ve yalınlık, cümlelerin anlamında bozulma veya daralma olmamasıdır*.

Tanımlarda en sık vurgulanan husus dil ekonomisidir. (Külebi, 1990: 118; Çokuğurluel, 1996: 1; Aydın, 1999: 143; Akdeniz, 2004: 145; Balyemez, 2010: 152; Akalın, 2011: 771; Arabacı, 2012: 25; Erdem Uçar, 2017: 450; Aydın, 2011: 5; 2012: 169; Uzun, 2019: 1579; Yıldız, 2020: 7; Hudaybergenova, 2004: 17; Uç, 1978: 259; Üstünova, 1999: 94; Yüksel, 2001: 5; Hunutlu, 2010: 152; Kaya, 2007: 1; Gümüşatam, 2013: 1541 ve Karataş, 2019: 513) tanımlarında dil ekonomisine gönderme yapar. Dil ekonomisi, cümlede gereksiz görülen herhangi bir unsurun düşürülmesi ya da tekrar edilmemesi olarak tanımlanır. Tanımlarda değinilen en az çaba, ifadede kolaylık,

tekrarlardan kaçma, zamandan tasarruf, anlatımda kısalık bu başlık içinde değerlendirilmiştir.

Oya Külebi, (1990: 118) eksiltiyi “Dilde yinelemelerden kaçınmak, yeni bilgileri daha etkili bir biçimde sunmak” şeklinde tanımlamaktadır.

Tayyibe Uç, (1978: 259) eksilti için düşünüm terimini kullanmaktadır. Uç, eksiltiyi “Anlatımda kısalığı sağlayan, dilde tutumluluğu gerçekleştiren dil olaylarından biri” biçiminde tanımlamaktadır.

Seyfullah Kaya, (2007: 1) eksiltiyi cümlenin anlam bütünlüğü bozulmadan verilmek istenen duygu, düşünce, istek ve yargıların tekrara düşmeden anlatılmak isteneni kasıtlı ya da kasıtsız bir şekilde aktarmak biçiminde tanımlamaktadır.

Gürkan Gümüştam, (2013: 1541) eksilti için eksiltim terimini kullanmaktadır. Gümüştam’a göre eksilti ifadeyi kolaylaştırmak için bazı seslerin düşürülmesi olayıdır.

Çokuğurluel, (1996: 1) eksiltiyi yazı ve konuşma dilinde herhangi bir anlatım bozukluğu yapmayarak tekrarlardan kaçmak, anlatımı etkili kılmak, dikkatleri kolaylıkla çekmek ve anlatıma özellik vermek biçiminde tanımlamaktadır.

Mehmet Aydın, (1999: 143) eksilti için en az çaba ilkesi ve dil ekonomisi terimlerini kullanmıştır. Aydın’a göre eksilti çoğunlukla cümle içerisinde öge olarak tabir edilen unsurlardan birinin ya da birkaçının bazen de tamlanan kurucularından birinin düşmesi olayıdır.

Kerime Üstünova, (1999: 94) eksilti için sıfır tekrar ve eksik tekrar terimlerini kullanmıştır. Üstünova’ya göre eksilti, iletişim sırasında dil bütünlüğü esas alınarak tekrardan ve zamandan tasarruf etmek amacıyla bazı öğelerin yarım bırakılması ya da düşürülmesi olayıdır.

Âdem Yüksel, (2001: 5) eksilti için eksiltili anlatım terimini kullanmaktadır. Yüksel'e göre eksiltili anlatım; tekrara düşmemek, kısa yoldan daha fazla bilgi aktarmak, anlatımı etkili kılmak amacıyla metnin anlam bütünlüğüne sadık kalmak şartı ile bazı öğelerin (cümle, cümle öğeleri, kelime, kelime grupları ve ekler) saklanması olayıdır.

Safiye Akdeniz, (2004: 145) eksiltiyi gereksiz tekrarlardan kaçınarak dil ekonomisini sağlamak biçiminde tanımlamaktadır.

Hudaybergenova, (2004: 17) eksilti terimi için kesik cümle terimini kullanmaktadır. Hudaybergenova eksiltiyi “yargıyı kısa, etkili ve yalın ifade etmeye yarayan kesik cümleler” biçiminde tanımlamaktadır.

Sedat Balyemez, (2010: 152) eksiltiyi “Az söz ile çok şey anlatma yani en az çaba harcama ilkesi” biçiminde tanımlamaktadır.

Şükrü Haluk Akalın, (2011: 771) eksiltiyi “Anlatımda kolaylık sağlamak üzere bir kelimedeki eklerin veya bir cümledeki kelimelerin azaltılarak kullanılması olayı, elips” biçiminde tanımlamaktadır.

Hasene Aydın, (2011: 5; 2012: 169) eksiltiyi “Dilin iletişim sırasında gereksiz yapılardan ve tekrarlardan kaçınarak ekonomik ölçüde işlev görmesi” biçiminde tanımlamaktadır. Sözcük ve sözcük grubundaki eksilti için sıfır birim, ek eksiltisi için sıfır biçimbirim terimini kullanmaktadır.

Ayhan Arabacı, (2012: 25) eksiltiyi “En az çaba ilkesi gereğince anlatımda kısalığı sağlayan dil olayı” biçiminde tanımlamaktadır.

Ümit Hunutlu, (2010: 152) eksilti için eksiltme terimini kullanmaktadır. Hunutlu, eksiltmeyi “az söze çok ve etkili anlamlar yüklemek” biçiminde tanımlanmaktadır.

Karataş (2019: 513) eksiltili cümle ya da kesik cümleyi, yüklem ya da diğer öğelerden herhangi birinin kurallı cümle yapısına uygun kullanılması gerektiği hâlde kullanılmaması ve anlatılan şeyin dinleyici tarafından, zihninde tamamladığı cümleler

olarak tanımlamaktadır. Çoğunlukla sözlü anlatımda denk gelinen bu yapılar, hızlı iletişim gereğince sık rastlanan cümle tipleri olmakla beraber “en az çaba ilkesi”nin sonucu olarak nitelendirilmektedir. Yazılı dilde ise yüklemi olmayan, yarım bırakılmış ya da tamamlanmamış cümlelerde yani edebî eserlerde rastlanılmaktadır. Bazı araştırmacılara göre “söz cümle” adı verilen inkâr, ret, onay, ünlemler ya da ünlem grupları ve cümle başı edatları da eksilteli cümle olarak kabul görmektedir.

Erdem Uçar’a (2017: 450) göre eksilti, ifadeye kolaylık sağlamak, ifadeyi güçlü kılmak ve yine ifadeye akıcılık kazandırmak amacıyla dilin kurallarına bağlı kalmak suretiyle sözlü ve yazılı dilde canlılar arasındaki iletişimi sağlayan ve bunu sağlarken tekrara düşmemeyi, zamandan tasarruf etmeyi amaçlayan bir yapıdır.

Muzaffer Uzun, (2019: 1579) eksiltiyi “En az çaba yasası gereği metinde dinleyicinin zihnen, dil bilgisi kuralları çerçevesinde tamamlayabileceği unsurların düşürülmesi hadisesi” biçiminde tanımlamaktadır.

Hediye Yıldız, (2020: 7) eksiltiyi anlatımda kolaylık sağlamak, zamandan tasarruf etmek ve tekrara düşmemek amacıyla kelime, kelime gruplarında, cümle ögelerinde ve eklerde bazı unsurların düşürülmesi olayı olarak tanımlamaktadır.

Tanımlarda öne çıkan diğer başlık; anlatımda etkililik, anlaşılabilirlik ve yalınlıktır. (Özmen, 1996: 71; Vardar, 2007: 92; Erdem Uçar, 2017: 450; Dizdaroğlu, 1974: 274; Hudaybergenova, 2004: 17; Korkmaz, 1992: 74 ve Yavuz, 2020: 217) tanımlarında etkililik, anlaşılabilirlik ve yalınlığı öne çıkarmıştır.

Dizdaroğlu, (1974: 274) eksilti için kesik tümce terimini kullanmaktadır. Dizdaroğlu’na göre eksilti, söze duygusallık katmak, anlamı etkili kılmak ve imgelem gücünü çalıştırmak için çoğunlukla yüklem bazen de herhangi bir ögesinin kullanılmaması olayıdır.

Zeynep Korkmaz, (1992: 74) eksilti için eksiltim terimini kullanmaktadır. Korkmaz’a göre eksiltim, anlaşılabilirliği kolaylaştırmak üzere bir sözcüğün, bir söz grubunun ya da bir cümlenin bazı unsurlarının çıkartılarak yani eksiltilecek kullanılması olayıdır.

Erdem Uçar'a (2017: 450) göre eksilti, ifadede kolaylık sağlamak, ifadeyi güçlü kılmak ve yine ifadeye akıcılık kazandırmak amacıyla dilin kurallarına bağlı kalmak suretiyle sözlü ve yazılı dilde iletişimi sağlayan ve bunu sağlarken tekrara düşmemeyi, zamandan tasarruf etmeyi amaçlayan bir kavramdır.

Özmen'e (1996: 71) göre eksilti bir sözcüğün, bir söz grubunun ya da bir cümlenin, cümle içerisinde herhangi bir anlam karmaşasına yol açmayacak şekilde düşürülmesi/eksiltilmesi olayıdır.

Berke Vardar, (2007: 92) eksiltiyi "Özellikle birinci ve ikinci eklemlilik düzlemi çerçevesinde birimleri yalınlaştırma ve genelleştirme eğilimlerini anlatan ilke" biçiminde tanımlamaktadır.

Hudaybergenova, (2004: 17) eksilti terimi için kesik cümle adlandırmasını kullanmaktadır. Hudaybergenova eksiltiyi "yargıyı kısa, etkili ve yalın ifade etmeye yarayan kesik cümleler" biçiminde tanımlamaktadır.

Esra Yavuz, (2020: 217) eksilti için eksiltim terimini kullanmaktadır. Yavuz'a göre eksilti, özellikle konuşma dilinde, anlatımda anlaşılabilirliği bozmadan ses, hece ve öge düşmesi olayıdır.

Tanımlarda öne çıkan diğer başlık; cümlenin anlamında bozulma veya daralma olmamasıdır. Bu başlık, eksiltili yapı için öncüdür. Çıkarıldığında cümlenin anlamında daralma veya bozulmaya neden olan ek, kelime, kelime grubu ya da ögenin yokluğu; eksilti olarak yorumlanamaz. Eksiklik veya anlatım bozukluğu olarak değerlendirilir.

Gencan (1974: 58), Dizdaroğlu (1974: 274) ve Çakır (2017: 4) tanımlarında; farklı başlıklara değinmiş, ortaklık gösteren alanların dışına gönderme yapmışlardır.

Dizdaroğlu (1974: 274) eksilti terimini "söze duygusallık katmak, anlamı etkili kılmak ve imgelem gücünü çalıştırmak için çoğunlukla yüklem bazen de herhangi bir ögesinin kullanılmaması olayıdır." şeklinde açıklar. Dizdaroğlu (1974: 58) tanımında

görülebileceği üzere duygusallığı ve imgelem gücünü artırmayı işaret eder. Gencan (1974: 58) tanımında diğerlerinden farklı olarak özetlemeyi ilave etmiştir.

Çakır (2017: 4) eksiltiyi diğer tanımlardan farklı olarak okuyucunun veya dinleyicinin zihninde tamamlamasına fırsat veren, cümle içindeki olumsuz ifadelerin gizlenmesine fırsat tanıyan yapı olarak da tanımlar. Çakır (2017: 4) eksiltinin tanımını şu şekilde yapar.

“Fiziksel ve psikolojik acı, yinelemelerden kaçınma, acil durum gibi en az çaba harcama isteğini tetikleyen sebeplerin yanı sıra dikkat çekme, dikkati dağıtmama, vurgulama, müstehcen ifadelerden kaçınma, dile getirilmekte zorlanılan bir duygunun bir kısmını ifade edip gerisini muhataba bırakma, ifadeyi etkili ve kalıcı hâle getirmek için kafiye sağlama, şiirde dizeyi ölçüye uydurma gibi çeşitli sebeplerden dolayı cümlede, cümlelerin öğelerinde, kelime gruplarında, kelimelerde, eklerde ve seslerde birtakım unsurların düşürülmesine dayanan bir dil olayı”

Yeni Uygur Türkçesiyle yazılan gramerlerde eksilti şu şekilde ele alınmaktadır: Süleyman Seper ve Nesirulla Yolboldi, eksilti için *toluksiz cümle* terimini kullanmaktadır. Araştırmacılara göre eksiltili cümle, belli öğelerin düşürüldüğü cümledir. Bu tür cümlelere edebî dilde, edebî eserlerde, deyimlerde ve daha çok diyaloglarda rastlanır. Eksiltili cümlelerde, normal söz dizimi dikkate alındığında cümlelerin kuruluşunda zorunlu olan bir ya da birkaç bölüm düşürülmüştür. Çünkü bu tip cümlelerde hangi bölümün düşmüş olduğu, onun önünde ve arkasındaki diğer kelime ve cümlelerin neyi anlatmak istediği açıkça ifade edilir. Dolayısıyla eksiltili cümlelerde düşürülen bölümü sözselsel olarak doldurmak gereksizdir (Süleyman Seper, 2002: 359).

Abdukerim Baki, eksiltili cümle için *toluksiz cümle* terimini kullanır. Araştırmacıya göre cümlelerin ilgili bölümlerinin tam söylenmeden, bilinmeyen bölümlerinin düşmüş olduğu cümlelere eksiltili cümle denir. Cümlede düşürülen unsur; cümlede daha önce tekrar edildiği için kullanılmamaktadır. Cümlede düşürülen unsur, o cümlelerin ya da bir önceki cümlelerin anlamından bilinebilir. Eksik cümlelere, çoğunlukla diyaloglarda ve edebî eserlerde denk gelmektedir.” (Baki, 1983: 257-258).

Muhammet Abliz Böreyar, eksilteli cümle için *toluksiz cümle* terimini kullanır. Araştırmacıya göre Uygur dilinde cümleler; tam ve eksik cümle olmak üzere ikiye ayrılır. Tam cümle, cümlede geçen unsurların tamamının bulunması olarak ifade edilirken eksik cümle ise cümledeki ilgili bölümlerden bir kısmının kullanılmaması olarak tanımlanmaktadır (Böreyar 2003: 339-340).

D.3. Eksiltinin Meydana Geliş Sebepleri

Eksilteli yapılarla ilgili tanımlar ve açıklamalar incelendiğinde eksiltinin kullanım amaçları; tekrarlardan kaçınma, zamandan tasarruf, etkili ve çarpıcı anlatımdır. Bu başlıklar, hemen hemen tüm tanımlarda birlikte sunulmuştur.

Erdem Uçar (2017: 451) zamandan tasarruf, etkili ve çarpıcı anlatım, tekrarlardan kaçınmayı eksiltinin meydana geliş sebepleri olarak görür. Üstünova (2002: 51-52; 2002: 111-112) eksiltinin meydana geliş sebepleri olarak tekrarlardan kaçınmaya, en az çaba ilkesine, zamandan tasarrufa yer vermiştir. Kaya (2007: 2-4) tekrarlardan kaçınmayı, zamandan tasarrufu ve en az çaba ilkesini eksiltinin meydana geliş sebebi olarak görmektedir. Aydın (2011: 2; 2012: 170) tekrarlardan kaçınmayı ve en az çabayı eksiltinin meydana geliş sebepleri olarak dile getirmiştir. Külebi (1990: 117), tekrarlardan kaçınmayı ve etkili ve çarpıcı anlatıma değinmiştir. Yavuz (2020: 213) tekrarlardan kaçınmaya, etkili ve çarpıcı anlatıma ve en az çaba ilkesine gönderme yapmıştır.

Çokuğurluel (1996: 35) anlatımda tasarruf, anlatımda etkililiğin dışında dikkat çekmeyi de eksiltinin meydana geliş sebepleri arasında görmektedir. Dikkat çekme amacı, anlatımda okuyucunun veya dinleyicinin ilgisini çekme, onda merak oluşturma çabası olarak yorumlanmaktadır. Çakır (2007: 6) ise en az çabanın yanında müstehcen ifadelerden kaçma, kafiye ile etkileyici ve kalıcı ifade sağlama sebeplerini sıralamıştır. Müstehcen ifadelerden kaçma gerekçesi, anlatımdaki olumsuz öğeleri metinden çıkarmadır. Çakır (2007: 6) eksilteli yapıların meydana geliş sürecini ve gerekçelerini şu örneklerle açıklamıştır:

“Ah, gençliğim! [Gençlik yıllarımı özlüyorum]: Psikolojik acı sebebiyle az çaba harcama.

Ah, başım! [Başım çok ağrıyor.]: Fiziksel acı sebebiyle az çaba harcama.
Herkes buraya [Herkes buraya gelsin]: Acil durum, emir sebebiyle vurgu yapma ve en az çaba harcama.
Satılık [Bu ev / Bu araba / Dükkan satılıktır]: Vurgu yapma.
Dikkat! Köpek. [Dikkat et! Burada köpek var!]: Uyarı, dikkat çekme.
Hay gelmişine geçmişine... [Geçmişteki ve şimdiki yaşamına, kişilere söveyim]: Müstehcen ifadeden kaçınma.
Ana ile kız helva ile koz [gibidir]: Kafiye ile etkili ve kalıcı ifade sağlama.
Akü [akümülatör]: Alıntı kelimeyi kısaltarak en az çaba harcama.
Ala gözlü nazlı dilber
Sen d[e]olasın benim gibi
Zülfün dökük boynun bükük [olsun]
Sen d[e]olasın benim gibi: Burada da şiiri hece ölçüsüne uydurmak için eksilti yapılmıştır.”

Görüleceği üzere Çakır (2007: 6), eksilteli yapıları doğuran sebepleri; psikolojik ve fiziksel acı sebebiyle az çaba harcama, acil durum sebebiyle vurgu yapma isteği, en az çaba ilkesi, vurgu yapma amacı, metindeki bir ifadeye uyarıda bulunma, dikkat çekme; müstehcen ifadeden kaçınma çabası, kafiye ile etkili ve kalıcı ifade sağlama ve şiiri hece ölçüsüne uydurmak şeklinde sıralamıştır.

Külebi, eksiltinin meydana geliş sebebini ve işlevini “Her insanda bulunan dil yetisi, dilbilgisi yönünden eksiksiz doğru tümce kurma yetisini içerdiği, bu yeteneğin dil kullanımında ortaya çıkması beklendiği hâlde karşılıklı konuşmalarda hatta yazılı metinlerde önceden verilmiş bilgileri yinelemem için, bazen de çarpıcı ve etkili anlatımlar için eksilti tümcelerine başvurulmaktadır.” şeklinde izah eder (Külebi, 1990: 117).

En etkili anlatım türü kısa, tok ve yoğun olan anlatım türüdür. Bu yüzden bir ifadeye dikkat çekme durumunda o ifadeyi etkili kılmak için kısa cümleler tercih edilir. Böylelikle anlatımda hem kısalık hem de tasarruf ilkesi sağlanmış olur. Çokuğurluel, yayın organlarında başlık olarak tabir edilen ve en az yer kaplayan sözcüklerin en yoğun anlatımı barındırdığına dikkat çekmektedir. Anlatımı zorlaştırmadığı hâlde sözcük kullanımını en aza indirgeyen eksilteler bazen mesajı tam olarak bünyesinde barındırırken bazen de bunu okuyucunun dikkatine bırakmaktadır (Çokuğurluel, 1996: 35).

Üstünova, eksiltinin meydana geliş sebebini iletişim sırasında zamandan tasarruf etmek ve dilde tekrara düşmek istenmemesine bağlamaktadır. Üstünova (2002) en az çaba kanununu; iletişim sırasında okuyucu ya da dinleyicinin, birtakım şeyleri bildiğini sanması ve duyduklarını doğru yorumlayabilme düşüncesini eksiltinin meydana geliş süreci içerisinde açıklamaktadır. Üstünova, meydana gelen eksiltinin giderilebilirliğiyle ilgili olarak okuyucu ve dinleyicinin okuduğunu ya da dinlediğini ilk olarak kendi mantık yapısına uydurması ve belirsizlikleri göndermeler yoluyla eksiksiz bir önerme hâline getirmesiyle oluşacağını ifade etmektedir. Yalnız bu eksiltelerin giderilebilmesi için eksiltelen ögenin ya da unsurun kestirilebilir ve tamamlanabilir olması şarttır (Üstünova, 2002: 51-52; 2002: 111-112). Bu sebeple Üstünova eksiltinin giderilebilirliğiyle ilgili maddeleri şöyle özetlemiştir:

- “1. Tamlayan, tamlanan gerektirir; dolayısıyla tamlanan da tamlayan gerektirir.
  2. Yüklem, özne; özne de yüklem gerektirir.
  3. Zarf, yüklem gerektirir.
  4. Geçişli çatıdaki eylem/eylemsi, nesne gerektirir.
  5. Sıfat, ad gerektirir.
  6. Yan yargı, temel yargı gerektirir.
  7. Bir cümlede kullanılan ortak öge / birim, anlam bağı olan diğer cümlelerde var sayılır.
  8. Sıralı cümlelerde genellikle son cümlede verilen birleşik zaman eki/bildirme eki diğer cümlelerde de var sayılır.
  9. Her cümlede bir iç cümle bulunur. Birden fazla iç cümle birden fazla cümleyi gerektirir.
  10. Aynı yapıdaki cümlesiler birden fazla cümleyi gerektirir.”
- (Üstünova, 2002: 53)

Çakır, diğer araştırmacılardan farklı olarak eksiltinin sebebini “en az çaba” ilkesinin yanında müstehcen ifadeden kaçınma ve kafiye ile etkili ve kalıcı ifade sağlama gibi sebeplere de dayandırmaktadır. Çakır’a göre yalnızca “en az çaba” ilkesi eksiltinin meydana geliş sebepleri ve şekillerini daraltan bir dil olayıdır. Çakır verdiği örneklerle eksiltinin meydana geliş sebebinin sadece “en az çaba” ilkesi olmadığını ifade etmektedir (Çakır, 2007: 6).

“Ah, gençliğim! [Gençlik yıllarımı özlüyorum]: Psikolojik acı sebebiyle az çaba harcama.
Ah, başım! [Başım çok ağrıyor.]: Fiziksel acı sebebiyle az çaba harcama.
Herkes buraya [Herkes buraya gelsin]: Acil durum, emir sebebiyle vurgu yapma ve en az çaba harcama.

Satılık [Bu ev / Bu araba / Dükkân satılıktır]: Vurgu yapma.
Dikkat! Köpek. [Dikkat et! Burada köpek var!]: Uyarı, dikkat çekme.
Hay gelmişine geçmişine... [Geçmişteki ve şimdiki yaşamına, kişilere söveyim]: Müstehcen ifadeden kaçınma.
Ana ile kız helva ile koz [gibidir]: Kafiye ile etkili ve kalıcı ifade sağlama.
Akü [akümülatör]: Alıntı kelimeyi kısaltarak en az çaba harcama.
Ala gözlü nazlı dilber
Sen d[e]olasın benim gibi
Zülfün dökük boynun bükük [olsun]
Sen d[e]olasın benim gibi: Burada da şiiri hece ölçüsüne uydurmak için eksilti yapılmıştır.” (Çakır, 2007: 6)

İnsanoğlu içgüdüsel olarak yarım ve eksik bırakılmış ifadeleri tamamlama ve onları kullanılabilir hâle getirme eğiliminde bulunur. Böylece aktarılan ifadede okuyucu ya da dinleyici eksik ifadeleri tamamlama ve tahmin etme görevini üstlenir. Kaya eksiltili ifadenin oluşumunun cümledeki diğer birimlerden eksik olan kelimeyi, tamlamayı veya eki tahmin etme ve tamamlama süreciyle olduğunu ifade etmektedir. Kaya, anlatımda kısalığın temelini dilin tekrarlardan hoşlanmayışına, yazılı ve sözlü iletişimde zamandan tasarrufa ve az çaba harcama ilkesine bağlamaktadır (Kaya, 2007: 2-4).

Aydın, “Dilde En Az Çaba İlkesi” üzerine adlı çalışmasında eksiltinin meydana geliş sebebini en az çaba ilkesine bağlayarak bunları; dilin gereksiz tekrarlardan kaçınması, sözcük yerine ek kullanımı, ek düşümü, tanımlı birimler kullanma, dil dışı göndermeler, deyimler-atasözleri ve ses olayları olmak üzere yedi başlık altında incelemektedir (Aydın, 2011: 2).

Aydın, “Dilde Sıfır Birim ve Sıfır Biçimbirimlerin Kullanımı” adlı çalışmasında ise iletişim esnasında dilin tekrarlardan kaçınma zorunluluğu ve estetik kaygıları ön planda tutma arzusuyla bazı birimlerin derin yapıda bırakılması ve bunun sonucunda yüzey yapıda birtakım eksikliklerin meydana gelmesiyle eksiltiye ihtiyaç duyulduğunu ifade eder (Aydın, 2012: 170).

Erdem Uçar (2017: 451) eksiltinin oluşumunu tekrara düşmemek, ifadeyi akıcı ve güçlü kılmak, aktarılmak istenene vurgu yapmak, zamandan tasarruf etmek ve olabildiğince az çaba harcamak gibi sebeplere bağlamaktadır.

Hunutlu, dilde meydana gelen eksilti unsurlarının en az çaba yasası gereği olduğunu ifade eder. Hunutlu'ya göre “Diller, gelişmesini sürekli etkileyen en az çaba yasası gereği bazı görev ögelerini bazen aşındırmış ve bu görevleri başka görev ve anlam ögelerine yüklemiştir. İşaretsiz olan bu görev ögeleri; dildeki ek veya kelimelerin yerini tutan, genellikle derin yapıdan anlaşılan ve dilin kendi mantığında varlığını hissettiren eksilti unsurları” eksiltelerin meydana gelişini doğrudan etkiler (Hunutlu, 2019: 770).

Dilin tekrarlardan hoşlanmaması, tutumlu ve ekonomik olması, gereksiz yapıları atması, anlatılmak isteneni kısa ve etkili aktarması eksiltinin oluşum sebepleri arasında yer almaktadır (Yavuz, 2020: 213).

D.4. Eksiltili Yapılar ile İlgili Araştırmalar

Eksiltili yapı; anlatıma akıcılık kazandırmak, zamandan tasarruf etmek, dil ekonomisi sağlamak ve anlatımda etkililik amacıyla anlatımı bozmayan ifadelerin cümleden çıkarılmasıdır. Türkçede eksiltili yapıyı konu edinen birçok çalışma vardır. Bu araştırmalar ve içerikleri, kronolojik sırayla aşağıda verilmiştir.

Uç (1978: 260-272) “Düşüm (Ellipsis) Olayı ve Türkçedeki Kimi Örnekler” adlı çalışmasında eksiltiyi, tamlamalarda, birleşik sözcüklerde, tümcede, sözcüklerde, atasözleri-deyimlerde ve diğer ögelerde düşüm olmak üzere altı ana başlık altında sınıflandırmaktadır. Başlıklar şunlardır:

1. Tamlamalarda düşüm ana başlığı altında “özel ad ve tür adı biçiminde kurulmuş tamlamalarda düşüm” alt başlığına yer vermiştir (Uç, 1978: 260-265).
2. Birleşik sözcüklerde düşüm ana başlığı altında özel birleşik adlarda ve kulüp adlarında düşüm olarak iki ayrı alt başlık açmıştır (Uç, 1978: 265-267).
3. Tümcede düşüm ana başlığı altında;
  - a. “Özne düşümü
  - b. Yükleme düşümü
  - c. Yüklemin ek eylemi düşebilir
  - d. Öznede yükleme de düşebilir
  - e. Tümcenin bütün ögeleri düşer yalnız tümleç kalır
  - f. Kimi zaman bir belirteç tümce görevindedir.” şeklinde altı alt başlık hâlinde sınıflandırmıştır (Uç, 1978: 268-269).

Külebi (1990: 123), eksiltiyi tümce düzeyinde, metin (söylem) düzeyinde, kullanımbilim düzeyinde ve üslup özelliğine bağlı eksilti olmak üzere dört ana başlık altında sınıflandırmaktadır.

1. Tümce düzeyinde eksilti ana başlığı altında özned, nesnede, eylemde, sıfatların sıralanması nedeniyle nitelenen isimde, tamlamalarda, ilgeç tümlecinin ilgecinde ve yantümcelerde eksilti olmak üzere yedi alt başlık altında incelemiştir (Külebi, 1990: 124-125).
2. Metin düzeyinde eksilti ana başlığı altında özned, nesnede, eylemde, edilgen eylemin gerçek öznesinde, tamlamalarda, belirteç tümcelerinde, yantümcede, tümcenin bütününde ve yankılama nedeniyle eksilti olmak üzere dokuz alt başlık altında incelemiştir (Külebi, 1990: 125- 129).
3. Kullanımbilim düzeyinde eksilti ana başlığı altında birinci ve ikinci kişi özne ve nesnede, tümcenin değişik ögelerinde ve ünlem tümcelerinde eksilti olmak üzere üç alt başlık altında incelemiştir (Külebi, 1990: 129-132).
4. Üslup özelliğine bağlı eksilti ana başlığı altında ise herhangi bir alt başlığa yer vermeyerek örnekler üzerinden açıklamalarda bulunmuştur (Külebi, 1990: 132-133).

Çokuğurluel (1996: 107-255) eksiltiyi anlatımda ve cümlede olmak üzere iki ana başlık altında incelemiştir:

1. Anlatımda eksilti ana başlığı altında tamlamada eksilti, en az sözcükle, çağrışımlardan yararlanan, sözcüğün hem yakın hem uzak anlamını kapsayacak şekilde yapılan, birden fazla anlam akla getirdiği hâlde daha çok gerçek anlamı dışında kullanılan, kişileştirmeye başvuru, simge veya kısaltmalardan yararlanan anlatımlar ve birleşik sözcüklerde eksilti olmak üzere toplamda sekiz ayrı alt başlık olarak sınıflandırma yapmıştır (Çokuğurluel, 1996: 10-107).
2. Cümlede eksilti ana başlığı altında ise cümle ögelerinde, eklerde, birleşik fiillerde, anlamlarına göre eksilti, eksiltili yanıt cümleleri, sonu okuyucuya bırakılmış ve önceki cümleyle anlam ve yapı ilişkisi olan eksiltili cümleler olmak üzere toplamda yedi ayrı alt başlık şeklinde bir sınıflandırma yapmıştır (Çokuğurluel, 1996: 107-255).

Özmen (1996: 71) eksiltiyi oluş yerlerine göre kelimelerde, birleşik kelimelerde ve kelime gruplarında, cümlede olmak üzere üç başlıkta sınıflandırmıştır.

Yüksel (2001: 10-30) eksiltiyi taradığı metinlerden hareketle, Doğu Türkçesinde Eksiltili Anlatım Örnekleri ve Çağdaş Türkiye Türkçesinde Eksiltili Anlatım olmak üzere iki ana başlık altında incelemiştir.

1. Doğu Türkçesinde Eksiltili Anlatım Örnekleri ana başlığı altında durum eklerinde, cümle ögelerinde, yardımcı fiilde, ek fiilde, iyelik ekinde, isim tamlamasında, bağlaçlarda, üst üste kullanılan çekim eklerinde ve zarf fiil ekinde eksiltili anlatım olmak üzere dokuz ayrı alt başlık şeklinde bir sınıflandırma yapmıştır (Yüksel, 2001: 10-30).

2. Çağdaş Türkiye Türkçesinde Eksiltili Anlatım ana başlığı altında ise eklerde, çekim eklerinde, durum eklerinde, iyelik eklerinde, yapım eklerinde, kelimelerde, tamlamalarda, cümle ögelerinde eksiltili anlatım, tekrardan kaçınmak için yapılan eksiltili anlatım, eksiltinin sınırı ve dil yanlışları olmak üzere toplamda on ayrı alt başlık hâlinde bir sınıflandırma yapmıştır (Yüksel, 2001: 30-144).

Üstünova (2002: 115-119) “Eksilti ya da Sıfır Tekrar” adlı çalışmasında eksiltiyi özne, nesne, tümleç, yüklem, tamlamalarda ve yan cümlelerde olmak üzere altı başlık altında sınıflandırmış, başlıkları örneklerle pekiştirmiştir.

Hudaybergenova (2004: 21), kesik cümle terimini kullandığı çalışmasında konuyu temel ögeleri düşürülmüş kesik cümleler ve temel ögelerinden biri düşürülmüş kesik cümleler şeklinde iki ana başlık altında ele almıştır.

1. Temel ögeleri düşürülmüş kesik cümleler ana başlığı altında nesneden oluşan, dolaylı tümleçten oluşan ve belirteç tümlecinden oluşan kesik cümleler olarak üç ayrı alt başlık şeklinde bir sınıflandırma yapmıştır (Bergenova, 2004: 21).

2. Temel ögelerinden biri düşürülmüş kesik cümleler başlığı altında ise yüklemi düşürülmüş ve öznesi düşürülmüş kesik cümle olarak iki ayrı alt başlık açarak sınıflandırma yapmıştır (Bergenova, 2004: 22).

Akdeniz (2004) “Ziya Osman Saba’nın Nefes Almak Adlı Şiir Kitabında Eksilti (Ellipsis) Sanatının (Figür) Kullanımı” adlı çalışmasında eksilti tasnifi için Külebi’nin (1990) tasnifini kapsamlı bulmasına rağmen inceleyeceği metin bağlamında daha pratik olması sebebiyle Frederic Wronecki’nin tasnifini kullanmıştır (Akdeniz, 2004: 151-152). Akdeniz (2004) Wronecki’nin eksiltiyi özne, ibare ve fiil eksiltisi şeklinde üç başlıkta incelediğini belirtir.

Kaya (2007: 22-214) “Reşat Nuri Güntekin’in Eserlerinde Eksiltili Kullanımlar” adlı çalışmasında eksiltiyi “anlatım düzeyinde, cümle düzeyinde ve ek düzeyinde eksilti” olmak üzere üç ana başlık altında incelemiştir. Ayrıca bunları ayrı ayrı alt başlıklar hâlinde ayrıntılı bir şekilde vermiştir.

1. Anlatım düzeyinde eksilti ana başlığı altında eksiltiyi “az sözcükle anlatım, üsluba dayalı anlatım, sözcük öbeklerinde, paragrafta eksilti, eksik tekrar ve eksik yapılar” şeklinde alt başlıklar hâlinde sınıflandırmıştır (Kaya, 2007: 22-80).
2. Cümle düzeyinde eksiltili kullanımlar ana başlığı altında eksiltiyi “anlamlarına göre cümlelerde eksilti, kuruluşlarına göre cümlelerde, yüklemelerine göre cümlelerde, yapılarına göre cümlelerde, sıralı cümlelerde, cümle öğelerinde, soru karşılığı yanıt cümlelerinde ve sonu okuyucuya bırakılmış cümlelerde eksilti” şeklinde alt başlıklar hâlinde sınıflandırmıştır (Kaya, 2007: 84-206).
3. Ek düzeyinde eksiltili kullanımlar ana başlığı altında ise eksiltiyi “kişi eklerinde, soru eklerinde, zaman eklerinde ve ek fiilde eksilti” olmak üzere dört alt başlık olarak sınıflandırmıştır (Kaya, 2007: 206-220).

Balyemez (2010: 153-158) “Bağdaşıklık ve Dede Korkut Hikâyeleri’nde Bağdaşıklık Görünümleri” adlı çalışmasında eksiltiyi metinden hareketle incelemiştir. Balyemez (2010) eksiltiyi özne, nesne, tamlayan ve yer tamlayıcısı olmak üzere dört başlık altında sınıflandırmıştır.

Aydın (2012: 171-180), “Dilde Sıfır Birim ve Sıfır Biçimbirimlerin Kullanımı” isimli çalışmasında eksiltiyi yüklem, özne, nesne, tümleş, tamlayan, tamlanan, cümle eksiltisi, eksiklik ve ek eksiltisi olmak üzere dokuz başlık şeklinde sınıflandırmıştır. Ek eksiltisini ise birincil özne durumu, eksiz birincil nesne durumu, eksiz tamlayan durumu, üçüncü tekil kişi, emir kipi, ikinci tekil kişi, adı edata bağlayan ad işletme, yüklemeselleştirici, iyelik ve ortak kullanılan kişi ve zaman ekleri olarak dokuz ayrı alt başlık şeklinde sınıflandırmıştır.

Gümüştam (2013: 1542-1550) eksiltiyi konuşma dilinde kalan, yazı diline yansıtılan, Türkçede gerçekleşme yerlerine ve şekillerine göre ve söz dizimi düzeyinde eksiltim olarak dört ana başlık altında sınıflandırmıştır.

1. Türkçede gerçekleşme yerlerine ve şekillerine göre eksiltimleri sözcüklerde gerçekleşen, ses ve hece düzeyinde, ek düzeyinde ve sözcük

parçalarında eksiltim olmak üzere dört ayrı alt başlık şeklinde sınıflandırmıştır (Gümüştam, 2013: 1542-1546).

2. Söz dizimi düzeyinde eksiltim ana başlığı altında ise kelime gruplarında, cümlede, metinde ve internet yazışmalarında eksiltim olarak dört ayrı alt başlık hâlinde sınıflandırma yapmıştır (Gümüştam, 2013: 1546-1550).

Erdem Uçar (2017a: 452-473), “Özbek Yazar Abdulla Kadiri’nin Romanlarında Eksiltili Yapılar” isimli çalışmasında eksiltiyi kelimedeki eksilti: ek eksiltisi, söz diziminde eksilti ve kelime gruplarında eksilti olmak üzere üç ana başlık altında sınıflandırmıştır.

1. Kelimedeki eksilti: Ek eksiltisi ana başlığı altında ilgi hâli eki, yükleme hâli eki, bulunma hâli, çıkma hâli, çokluk eki, iyelik eki ve bildirme eki eksiltisi olarak sekiz alt başlık olarak sınıflandırmıştır (Erdem Uçar, 2017a: 452-458).

2. Söz diziminde eksilti ana başlığı altında eksiltiyi cümle, yüklem, özne, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf eksiltisi olmak üzere altı alt başlık olarak sınıflandırmıştır (Erdem Uçar, 2017a: 458-469).

3. Kelime gruplarında eksilti ana başlığı altında eksiltiyi iyelik gruplarında tamlayan eksiltisi, isim tamlamalarında tamlanan eksiltisi, sıfat tamlamalarında tamlanan eksiltisi, edat gruplarında eksilti ve birleşik fiillerde eksilti olmak üzere altı alt başlık şeklinde sınıflandırma yapmıştır (Erdem Uçar, 2017a: 469-473).

Erdem Uçar (2017b: 298-307) “Çağatay Şairi Atayi’nin Divanında Eksiltili Yapılar” isimli çalışmasında kelimedeki eksilti: ek eksiltisi başlıklı sınıflandırmasında aynı tasnife yer vermiş; ilave olarak üç değişiklik yapmıştır. Soru eki eksiltisini başlık olarak atamış, kelime gruplarında eksilti ana başlığı altında zarf eksiltisine yer vermemiştir. Son değişikliği ise kelime grupları başlığı altında isim tamlamalarında tamlanan eksiltisine değinmemiştir. Ek-fiil ve unvan grupları alt başlığını tasnife dâhil etmiştir.

Çakır, “Türkiye Türkçesinde Kalıplaşmış Eksiltili Yapılar” isimli çalışmasında eksiltiyi cümle öğeleri, kelime grupları ve ek düzeyinde ele almıştır; fakat farklı bir tasnif yapmıştır. Tasnifinde yer alan konu başlıkları şunlardır (Çakır, 2017: 10-57):

- “1. Alay-şaka ifadelerinde eksilti
2. Dua-iyi dilek ifadelerinde eksilti
3. Beddualarda eksilti
4. Azar-sövgü-hakaret ve kaba ifadelerde eksilti

5. Ünlem ifadelerinde eksilti
6. Nezaket ifadelerinde eksilti
7. Yeminlerde eksilti
8. Selamlama-esenleme ifadelerinde eksilti
9. Kutlama-tebrik ifadelerinde eksilti
10. Uğurlama-vedalaşma ifadelerinde eksilti
11. Özdeyişlerde eksilti
12. Soru ifadelerinde eksilti
13. Alıntı kelimelerde eksilti
14. Türkçe kelimelerdeki seslerde meydana gelen eksilti
15. Terimlerde eksilti
16. Uyarı ve bilgi ifadelerinde eksilti
17. İlan ve reklamlarda eksilti
18. Sloganlarda eksilti
19. Emir ifadelerinde eksilti
20. Adlarda eksilti

Çakır (2017), adlarda eksilti başlığını kendi içerisinde insan adlarında, kurum adlarında, eşya adlarında, yemek adlarında, yer adlarında ve birleşik adlarda olmak üzere altı başlık altında ele almıştır. Çakır (2017: 58-133) edebî türlerde eksilti ana başlığını ise bilmeceelerde, şiirlerde ve türkülerde eksilti olmak üzere üç ayrı alt başlık şeklinde ele almıştır.

Hunutlu (2019: 773) “Atabetü'l-Hakayık'taki Eksiltili Yapılar” başlıklı çalışmasında incelediği metinden hareketle eksiltiyi “çekim eki, edat, kelime grubu ve cümle öğelerindeki eksiltmeler olarak dört ana başlık şeklinde sınıflandırmıştır

1. Çekim eki eksiltmeleri başlığı altında eksiltiyi hâl eklerinde eksiltmeler olarak sınıflandırmıştır (Hunutlu, 2019: 774-780).
2. Edat eksiltmeleri ana başlığı altında eksiltiyi benzetme edatı, kıyaslama edatı ve sebep edatı eksiltmeleri olarak üç ayrı alt başlık şeklinde sınıflandırmıştır (Hunutlu, 2019: 780-781).
3. Kelime grubu eksiltmeleri ana başlığı altında eksiltiyi isim tamlamalarında, sıfat tamlamalarında, birleşik fiillerdeki eksiltmeler ve kısaltma grupları olarak dört alt başlık şeklinde sınıflandırmıştır (Hunutlu, 2019: 781- 789).
4. Cümle öğelerindeki eksiltmeler ana başlığı altında eksiltiyi yüklem, özne, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf tamlamalarına ait öge eksiltisi olmak üzere beş alt başlık şeklinde sınıflandırmıştır (Hunutlu, 2019: 789-791).

Uzun (2019: 1582-1584) “Anlatım Bozukluklarında Söz Dizimi ile İlgili Kabullere Eleştirel Bir Yaklaşım: Eksiklik mi Eksilti mi?” isimli çalışmasında eksiltiyi öge düzeyinde ele almış ve şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. Öznede görülen eksilti
2. Nesnede görülen eksilti
3. Yer tamlayıcısında görülen eksilti
4. Edat tümlecinde görülen eksilti
5. Tamlayan eksiltisi

Yıldız (2020: 7-168) “Azerbaycan Türkçesi Atasözlerinde Eksilti” adlı çalışmasında eksiltiyi “söz dizimsel, biçim bilgisel ve ses bilgisel eksilteler” olarak üç ana başlık altında incelemiştir. Başlıklar şunlardır.

1. *Söz Dizimsel Eksilteler* ana başlığı altında eksiltiyi özne, nesne, yüklem ve yer tamlayıcısında eksilteler olarak sınıflandırmıştır (Yıldız, 2020: 7-148).
2. *Biçim Bilgisel Eksilteler* ana başlığı altında eksiltiyi ek düzeyinde ele alıp, durum, bildirme, iyelik ve şart ekinde eksilti biçiminde sınıflandırmıştır (Yıldız, 2020: 148-164).
3. *Ses Bilgisel Eksilteler* bölümünde ise yalnızca ünlüsü düşen eksilteler incelenmiştir (Yıldız, 2020: 164-167).

Eksiltili yapılarla ilgili araştırmalar incelendiğinde, cümle, inceleme birimi olarak tüm çalışmalarda ortaklık göstermiştir. Kaya (2007: 22-214) ve Uzun (2019: 1582-1584) eksiltili yapıları sadece cümleler düzeyinde, cümle ögelerinde incelemiştir.

Eksiltili yapılarda diğer en yaygın çalışma alanı, eklerdir. Yüksel (2001: 10-30), Üstünova (2002: 115-119), Kaya (2007: 22-214), Aydın (2012: 171-180), Gümüşatam (2013: 1542-1550), Erdem Uçar (2017a: 452-473), Erdem Uçar (2017b: 298-307), Çakır (2017: 10-57), Hunutlu (2019: 773) ve Yıldız’dır (2020: 7-168) eklerde eksiltili yapıları incelemişlerdir.

Eksiltili yapılarda diğer yaygın çalışma alanı, kelime gruplarıdır. Özmen (1996: 71), Üstünova (2002: 115-119), Aydın (2012: 171-180), Gümüşatam (2013: 1542-1550), Erdem Uçar (2017a: 452-473), Çakır (2017: 10-57) ve Hunutlu (2019: 773) kelime gruplarında eksiltili yapıları incelemişlerdir.

Ortaklık gösteren çalışma alanları dışında Akdeniz (2004) ibare, özne ve fiilde eksiltili yapıları incelemiştir. İncelenen unsur olarak ibare, sadece Akdeniz'in (2004) ele aldığı bir başlıktır. Akdeniz (2004) inceleme birimlerini Wronecki'den etkilenerek kullandığını belirtir. Çokuğurluel (1996) ve Kaya (2007) eksiltili yapıları anlatım düzeyinde incelemiştir. Külebi (1990) üsluplardaki eksiltili yapıları ele almıştır. Yüksel ise (2001) bağlaçlardaki eksiltili yapıları analiz etmiştir. Uç (1978) ve Gümüştam (2013), inceleme birimleri dışında, eksiltili yapıların çalışıldığı metin türü yönüyle farklılık gösterir. Uç (1978) atasözleri ve deyimlerde; Gümüştam (2013) ise internet yazışmalarında eksiltili yapıları incelemiştir. Uç'un (1978) atasözleri ve deyimleri çalışma nedeni, atasözleri ve deyimlerin anlam yoğunluğu ve dil ekonomisine sıkça başvurulmasıdır. Atasözleri ve deyimler, az sözle çok anlam ifade eden, farklı sahnelere uyarlanabilen ifadelerdir. Gümüştam (2013) ise internet yazışmalarında eksilti yapıları çalışmıştır. İnternet ortamındaki yazışmalar, kısa, genel cümle yapısına uygunluk göstermeyen, çoğunlukla kesilmiş ifadelerden oluşur. Yıldız (2020) eksiltili yapılarda ses bilgisini ele almıştır.

D.5. Tezde Kullanılan Terim, Tanım ve Tasnif

Araştırmalar incelendiğinde Türk gramerciliğinde kullanılan en yaygın terimin *eksilti* olduğu görülmüş, bu nedenle çalışmada *eksilti* terimi tercih edilmiştir.

Çağdaş Uygur Türkçesinde *kémeytiş* yani eksilti olarak adlandırılan bu sözcüğü, dil kuralları çerçevesinde cümlenin anlam bütünlüğü esas alınarak, zamandan tasarruf ilkesi benimsenerek, anlaşılabilirliği kolaylaştırmak, anlatımı etkili kılmak, dil ekonomisini sağlamak, tekrardan kaçınmak ve anlatımda kısalığı sağlamak amacıyla gereksiz görülen öğelerin, kelime gruplarının ya da eklerin cümleden çıkarılmasıyla meydana gelen bir dil olayı şeklinde tanımlamak mümkündür.

Eksilti ile ilgili çalışmalar incelendiğinde çalışmaların çoğunlukla ek, kelime grubu ve cümle ögesi incelemelerine dayandığı görülmüştür. Tüm verilerden hareketle bu çalışmada kullanılacak tasnif şu şekildedir:

1. Ek Eksiltisi

- 1.1. Ek Eksiltisi
  - 1.1. Hâl Eklerinde Eksilti
    - 1.1.1. Yükleme Hâli Eksiltisi
    - 1.1.2. Yönelme Hâli Eksiltisi
    - 1.1.3. Bulunma Hâli Eksiltisi
    - 1.1.4. Ayrılma Hâli Eksiltisi
  - 1.2. İyelik Eki Eksiltisi
  - 1.3. Çokluk Eki Eksiltisi
  - 1.4. Soru Eki Eksiltisi
  - 1.5. Bildirme Eki Eksiltisi
2. Kelime Gruplarında Eksilti
  - 2.1. İsim Tamlamalarında Eksilti
    - 2.1.1. Belirtisiz İsim Tamlamalarında Eksilti
    - 2.2.2. Belirtili İsim Tamlamalarında Eksilti
  - 2.2. Sıfat Tamlamalarında Eksilti
  - 2.3. Birleşik Fiillerde Eksilti
3. Cümle Ögelerinde Eksilti
  - 3.1. Yükleme Eksiltisi
  - 3.2. Özne Eksiltisi
  - 3.3. Nesne Eksiltisi
    - 3.3.1. Belirtisiz Nesne Eksiltisi
    - 3.3.2. Belirtili Nesne Eksiltisi
  - 3.4. Yer Tamlayıcısında Eksiltisi
    - 3.4.1. Yönelme Hâlindeki Yer Tamlayıcısı Eksiltisi
    - 3.4.2. Bulunma Hâlindeki Yer Tamlayıcısı Eksiltisi
    - 3.4.3. Ayrılma Hâlindeki Yer Tamlayıcısı Eksiltisi
  - 3.5. Zarf Tümlenci Eksiltisi

BİRİNCİ BÖLÜM

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE EK EKŞİLTİSİ

Metinde çoğu zaman tekrara düşmemek, anlatımı etkileyici ve akıcı kılmak, beyiti vezne uygun hâle getirmek için bazı eklerin derin yapıda bırakıldığı görülmektedir. Ek düzeyindeki eksilteler rastgele oluşmazlar, dil kuralları esas alınarak aynı görevde olan eklerin ya da kelimelerin ortaklığından yararlanılarak meydana gelen eksiltelerdir (Erdem Uçar, 2017a: 294; Erdem Uçar, 2017b: 452).

1.1. Hâl Eklerinde Eksilti

1.1.1. Yükleme Hâli Eksiltisi

Yükleme hâli eki, ismin geçişli fiillerin direkt olarak etkisi altında olduğunu gösteren bir hâl ekidir. O hâlde yükleme hâli eki, yapma ifade eden fiilin etkisi altında bırakılır. Ayrılma hâli eki bazen eksiz, çoğunlukla da ekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu hâl eki isimleri fiillere bağlar (Ergin, 2009: 228).

Yükleme hâli eki, ismin cümle içerisindeki geçişli fiilden doğrudan etkilenmesi hâli yani cümlelerin nesnesinin yükleme hâlinde bulunması olarak ifade edilir. Ekli veya eksiz nesne arasındaki belirlilik yahut belirsizliktir. Belirsiz genel nesne, ek ile belirli hâle getirilir. Grönbech, yükleme hâli ekinin bir nesneye önem verdiği takdirde ortaya çıktığını ifade eder. Bu ifadeye göre ekin işlevi diğer hâl eklerinde olduğu gibi bağlantı kurmak değil, nesneyi belirli kılmaktır (Karahana, 1996: 608).

Cümle içerisinde geçişli fiilin etkisi altında kalan ismin içinde bulunduğu duruma yükleme hâli denilmektedir. Bu durum eksiz ya da $+(y)I$, $+(y)U$ ekiyle karşılanmaktadır (Korkmaz, 2007: 24).

Yüklemi geçişli bir fiilden oluşan bir cümlede fiilin etkisi altında kalan ve ismin içinde bulunduğu hâle yükleme hâli adı verilmektedir. Bu hâl ekli ya da eksiz olabilmektedir. Ekli yükleme hâli –(y)I eki ile karşılanır. Yükleme hâli eki aitlik ya da iyelik eki almış kelimelere geldiğinde araya zamir n’si olarak tabir edilen yardımcı girer. Ayrıca yükleme hâli eki cümlede yalnızca ismi yükleme bağlayan bir hâl eki değil, aynı zamanda Türkçede belirlilik yani definitness işlevini de yerine getiren eklerden biri olarak kabul edilir (Karataş, 2019: 419).

Yeni Uygur Türkçesinde yükleme hâli +ni ekiyle yapılır. Ek, her zaman düz ve ince ünlüdür (Yazıcı Ersoy 2012: 376; Doğan 2016: 67). Geçişli fiillerin ismi doğrudan etkilediğini gösteren hâldir. Her zaman -ni eki ile yapılır. İyelikli kelimelerden sonra özellikle de şiir dilinde -n ekine seyrek de olsa rastlanır (Öztürk 2015: 51).

Yeni Uygur Türkçesinde yükleme hâli ekinde görülen eksilti örnekleri şu şekildedir:

- *Közni yumimen – de, bu yıl mektep pütüridiğan kızlardin biri bilen turmuş kurimen, mèniñ ailemdimu, köñüllük vaqtimniñ köp kısmi hazırkıdek cimcitlikØ, xapilikØ ve xapilikni untuş üçün ègir emgek kiliş bilen ötmeydiğan bolidu...*

“Gözümü kapatıyorum, bu yıl okuldan mezun olacak kızlardan biri ile hayatımı kuracağım, benim ailemde de vaktimin çoğu kısmı şimdiki gibi sessizlik[i], sinir[i], üzüntüyü unutmak için ağır çalışmakla geçmeyecek artık...” (İD 532)

- *Tarta-tarta dertØ-elemni zepiran boldu yüzim.*
“Çeke çeke derd[i] ve elemi, safran oldu yüzüm” (AÖŞ 362)
- *Ésindidur burader,*
Tutkunlıkta turgunuñ.
Tola yiglap “ah!...” urup,
ÇaçØ-sakalni yulgunuñ.
“Aklındadır birader,
Tutsaklıkta kaldığın.

Çok ağlayıp ah! çekip,
Saç[1], sakalı yolduğun.” (NŞ 204)

- *İssiğ kanni sovutup,
Can boğuzğa yetkice.
PutØ-koliñni boğuşlap,
Kanayğa tiğ tekkiçe.
“Sıcak kanı soğutup,
Can boğaza gelene kadar.
El[i], ayağı bağlayıp,
Boğaza bıçak dayanana kadar. (NŞ 208-209)*
- *Her kişi kılmakçi bolsa elØ-yurtni behtiyar,
İşlisun can köydürüp ilkide bardur ihtiyar.
“Her bir kişi etmek istese halk[1] yurdu bahtiyar
Çalışsın canını dişine takıp içinde vardır irade.” (NŞ 340)*
- *AhØ-zarni añlar idi huddi bir nay-nay dek,
Şunda azatliğin hever keldi gülistan aldida.
“Feryat[1] figanı duyardı sanki bir melodi gibi,
Şimdi özgürlükten haber geldi çiçek bahçesi önünde.” (NŞ 410)*
- *Açlıkdin ölseñmu, ataØ-anañni taşlima.
“Açlıktan ölsem de anneni babanı başından atma.” (UAD 72)*
- *Aççık-tatlıkni tétiğan bilidu, yırağØ-yékinni yürgen.
“Acıyı tatlıyı tadan bilir, uzağı yakını yürüyen.” (UAD 73)*

1.1.2. Yönelme Hâli Eksiltisi

Yönelme hâli eki ismin kendisine yaklaşma ifade eden fiillere bağlanmak için girdiği hâldir. Yönelme hâli eki, her zaman ekli şekliyle karşımıza çıkar (Ergin, 2009: 228).

Yönelme; cümlede ya da kelime gruplarında ismi fiile yaklaşma ya da yönelme fonksiyonu ile bağlayan durum olarak tanımlanmaktadır. Türkçede bu ek +(y)A ekiyle karşılanmaktadır. Ayrıca bu ek asıl görevi olan yaklaşma ve yönelme dışında; ismi fiile amaç, maksat, sebep ile bağlama, fiildeki eylemin yerini belirtme, zarf görevinde ikilemeler yapma ve edat grupları oluşturma gibi birden fazla göreve sahiptir (Korkmaz, 2007: 24).

Yönelme hâli eki için Yeni Uygur Türkçesinde ünlü ve ünsüz uyumuna göre +*ga*, +*ge*, +*qa*, +*ke* ekleri kullanılır (Yazıcı Ersoy 2012: 377; Öztürk 2015: 51; Doğan 2016: 67).

Yeni Uygur Türkçesinde yönelme hâli ekinde görülen eksilti örnekleri şu şekildedir:

- *Sali dorğa çerikleriniñ cesetlerini yiğışturuş işini bir kısım kişilerge tapşurup koyup, teyyar atØ ve miltiklarğa ige bolğan bir top yigitlarni kasim palvan bilen birlikte başlap çerikleriniñ gazarmisi terepke qarap mañdi.*
“Sali Dorga askerlerin cesetlerini toplama işini bazı kişilere verip, atlar[a] ve silahlara sahip olan bir grup delikanlıyı Kasim Pehlivan ile birlikte toplayıp askerlerin kışlasına doğru yol aldı.” (OZİ 187)
- *Ƙulak salsañ muhebbet ehliniñ peryadiØ-ahiga.*
“Kulak versen aşk ehlinin feryadın[a] figanına.” (NŞ 176)
- *Şehsi işiñ vetenØ-elge béğışlansun.*
“Şahsi işin vatan[a] millete bağışlansın.” (NŞ 188)
- *Düşminiñniñ béşini zağuØ- zuğenge çokutup, Men hicalettin çıkarmen sen perizat aldida.*
“Düşmanın başını kargay[a] ve kuzguna gagalatıp, Ben utançla çıkarım sen perinin önünde.” (NŞ 300)
- *Dehkan dese yazdım aña türlük töhmet, HotunØ, oğulØ- kızliriga saldim külpet.*
“Çiftçi dese yazdım ona türlü iftira, Karsın[a], oğlun[a] ve kızlarına verdim külfet. (NŞ 320)

- *Kökte yolukup balaØ-kazağa,
Giriptar boldum matemØ-hazağa*
“Gökte uğrayıp belay[a], kazaya,
Yakalanmış oldum yas[a] mateme.” (NŞ 380)
- *Veten hessi hemme adem dilida,
Emdi MekkeØ-Medinige elvida.*
“Vatan hissi her insanın kalbinde,
Şimdi Mekke’ye ve Medine’ye elveda.” (NŞ 426)
- *Qıyaşniñ nuri tağØ-yaylakka tekşi çüşmek bilen,
Boldi töt yüz miñdin artuq çarva sani neq bugün.*
“Güneş ışığının dağ[a], yaylaya eşit düşmesiyle,
Oldu dört yüz binden fazla hayvan sayısı tam bugün.” (NŞ 500)

1.1.3. Bulunma Hâli Eksiltisi

Bulunma hâli eki, kendisine yaklaşma ifade eden fiilere bağlanarak ortaya çıkan bir hâl ekidir. Bir diğer ismi lokatif olan bu ek, isimleri fiillere bağlar (Ergin, 2009: 228).

Fiildeki oluşun, kılışın yerini belirten duruma bulunma hâli ismi verilmektedir. Bulunma hâli, ilgili isme +DA ekinin getirilmesi yoluyla yapılır. Asıl görevi dışında zaman bildirme, zarf tümleci oluşturma, aracı olma, içinde bulunma, miktar, yaş ve derece bildirme gibi farklı işlevleri de bulunmaktadır (Korkmaz, 2007: 24).

Yönelme hâli eki için Yeni Uygur Türkçesinde ünlü ve ünsüz uyumuna göre +da, +de, +ta, +te ekleri kullanılır (Yazıcı Ersoy 2012: 377; Öztürk 2015: 52; Doğan 2016: 67). Bu hâl ekinin üstüne aitlik eki +ki getirilince +di, +ti şeklinde kullanılır (Doğan 2016: 67).

Yeni Uygur Türkçesinde bulunma hâli ekinde görülen eksilti örnekleri şu şekildedir:

- *Kibirge oxşap kêtidiğan gurur ve kaide-yosunğa alahide  tibar bilen karaydiğan bu adet ata -anamdila emes, ularni  tuĝkanlirimidu gevdilik idi.*
“Kibre benzeyen gurur ve kaideye  zel itibar ile bakan bu  det, sadece babam[da] ve annemde deĝil, onların akrabalarında da mevcuttu.” (AK 134)
- *Hoyla  ve m hmanxanida xizmet k lip y rger ademler  eriklerge yopurulup, hayt-huyt d g ce i ni t getti.*
“Bah e[de] ve misafirhanede hizmet eden adamlar, askerlere ko arak g z a ıp kapayana kadar i ini bitirdi.” (OZİ 186)
- *Aldin i sep , arka septe ka -polattek k rgan kurup, D şmini ni gum kili ka ketiy k re  vedimiz bar.*
“ n cephe[de], arka cephede  elik kale kurup, D şmanı mahvetmek i in kesin sava  yeminimiz var.” (N  194)
- *Karanĝu mudhi , zindan i ide, Yorukluk k rmey k nd z -k  ide.*
“Karanlık zul m, zindan i inde Aydınlık g zmez g nd z[de] ve gecede.” (N  236)
- *S nin  ziz tenin kalgan bolsa  lde, Taĝ -davanda de iz boyi  yaki k lde.*
“Senin aziz bedeninin kalmı sa  lde, Daĝ[da] baĝırda deniz kenarın[da] ya da g lde.” (N  330)
- *K rmigen o  -solda d nya bolsimu ziru-ziver Der idi helkim zulumd n “Elhezer mi  elhezer!”*
“G rmemi  saĝ[da] solda d nya olsa da alt  st, Derdi halkım zul mden Allah korusun, binlerce kez korusun.” (N  336)
- *Z min -asmanda   ilip g ller, Pen alimide ya rap utu luk.*
“Yer[de] ve g kte a ılıp g ller,

Bilim âleminde yankılanıp başarılar.” (NŞ 440)

1.1.4. Ayrılma Hâli Eksiltisi

Ayrılma hâli eki, kendisinden uzaklaşma ifade eden fiillerle ilişkili olduğunu gösteren hâl ekidir. Ayrılma hâli eki her zaman ekli şekilde karşımıza çıkar. Bir diğer adıyla datif eki, ismi fiile bağlayan bir hâl ekidir (Ergin, 2009: 228).

Ayrılma hâli eklendiği isme, fiilin gösterdiği işin kendinden uzaklaştığını gösterme durumu olarak tanımlanmaktadır. Bu durumda, fiilin eylemi ayrılma durumundaki isimden dışarıya doğru yönelmiştir. Bu durum Türkçede +DAn ekiyle karşılanmaktadır. Ayrıca kendi işlevi dışında eklendiği ismi fiile sebep, sonuç, zaman bildirme, ismin yapıldığı maddeyi gösterme, bir bütünü yahut o bütünün parçasını oluşturma, yer ve yön gösterme, edat grupları oluşturma, karşılaştırma, eş anlamlı ya da zıt anlamlı ilişkiler kurma gibi farklı işlevlere sahip olduğunu da göstermektedir (Korkmaz, 2007: 24-25).

Yeni Uygur Türkçesinde ayrılma hâli için +din, +tin eki kullanılır (Yazıcı Ersoy 2012: 377; Öztürk 2015: 52; Doğan 2016: 68).

Yeni Uygur Türkçesinde ayrılma hâli ekinde görülen eksilti örnekleri şu şekildedir:

- *Muşu oyunØ-tamaşidin oylimiğan nurgun işlar kèlip çikidiken.*
“Bu oyun[dan], eğlenceden bilinmeyen pek çok iş meydana geliyormuş.” (SK 5)
- *Hoyliniñ bir kaççe yèride lavuldap turğan gülxan otliri çèriklerniñ harağØ-şarabtin kızargan yuzlirini tèximu kızil kılip körsitetti.*
“Bahçenin birkaç yerinde yanan ateşler askerlerin rakı[dan], şaraptan kızaran yüzlerini daha da kızarmış gibi gösteriyordu.” (OZİ 186)
- *Talañ-taracidin kalğan parça nanini hecle.*
“Talan[dan]-yağmadan kalan parça ekmeğini alıp harca.” (AÖŞ 256)
- *HanØ-mandin acriğanniñ telipi bolmaydu sağ.*

“Ev[den] barktan ayrılanın talebi olmaz sağlık.” (NŞ 166)

- *YerØ-havidin hücum kılip, zehar temin tétitsimu*
“Yer[den] havadan hücum edip, zehir tattırda da.” (NŞ 194)
- *YemekØ-içmektin başkini héç bilmigey.*
“Yemek[ten] içmekten başkasını hiç bilmesin.” (NŞ 198)
- *BayØ-ğocamdin uniñ köñli ħarlinidu.*
“Zengin[den]-eşraftan onun gönlü kırılır.” (NŞ 200)
- *Meyüslenme tağØ-davandin atla! Kıil cüret,*
Ali gayeñ ħanteñridin üstünrek bolsun.
“Üzülme dağ[dan] bayırdan atla! Et cüret,
Yüce amacın Han Tanrı’dan daha üstün olsun.” (NŞ 218)
- *BalØ-şekerden belki şerindur kümüş reñ suluriñ,*
Taglarıñda yayşirip erkin öser ahuliriñ,
“Bal[dan], şekerden belki şirindir gümüş renkli suların,
Dağlarında eğlenip özgür yetişir ahuların.” (NŞ 246)
- *Belki evladlarğa minnet, görØ-képendin yok gémi,*
Hem cinaza kötürüşke lazim emes adimi.
“Belki evlatlara minnet, mezar[dan] kefenden yok gamı,
Hem cenaze kaldırmaya lazım değil adamı.” (NŞ 318)
- *Keldi kol-çomaq, uyaqØ-buyaqtin,*
Miltiki barlar yékinØ-yiraqtin.
“Geldi suç ortađı ora[dan] buradan,
Tüfeđi olanlar yakın[dan] uzaktan.” (NŞ 378)
- *Meyli ħatircem oynisun-külsun,*
Endişe kılmay bariØ-yokidin.

“Varsın, rahatça oynasın gülsün,
Endişe etmeden varın[dan] yoğundan.” (NŞ 488)

- *YemekØ-ıçmektin peket bir zerrice gem- kayğu yok,
Toldi aşlık sañliri bu yılki mehsulatidin.*

“Yemek[ten] içmekten asla zerre gam, kaygı yok,
Dolu tahıl ambarları bu seneki mahsulden.” (NŞ 496)

- *Dölet ketse kişiniñ başidin, gupa kelmes ol kişiniñ tuqqanØ-kerindaşidin.*

“Devlet gitse kişinin başından vefa gelmez o kişinin akrabasından
kardeşinden” (UAD 163)

1.1.5. İlgi Hâli Eksiltisi

İlgi hâli eki; bir ismin diğer bir isimle bağlantılı olduğunu, kendisinden sonra gelen isme tabii olduğunu gösteren bir hâl ekidir. Bu eki taşıyan bir isim tamlaması ve eksiz bir isim tamlaması arasındaki fark, özel isimlerle kurulan tamlamalar dışında tamlayıcının belirli ya da belirsiz olmasıdır. İlgi hâli eki, yalnızca ekin içinde bulunduğu ismi niteleyerek bağlandığı ismin anlamını belirtir, sahiplik ve aidiyet yükler. Diğer hâl ekleri gibi bağlantı ya da iletişim kurmaz. Gabain bu ekin bir sıfat hâli olduğunu, Grönbech ise bu ekin önceki dönemlerde türetme eki olarak kullanıldığını ifade eder (Karahan, 1996: 608).

Eklendiği isimle başka bir isim arasında bağlantı kuran isim durumuna ilgi hâli denilmektedir. Bu durum ya iki ismin yan yana getirilmesi ile eksiz bir şekilde ya da ünsüzle biten isim kök ve gövdelerinden sonra +In, +Un, ünlü ile biten isim kök ve gövdelerden sonra ise +nIn, +nUn ekinin getirilmesi ile gerçekleştirilir (Korkmaz, 2007: 23).

Bu hâl eki, ismin diğer bir isimle ilişkisi olduğunu ifade eden hâl eki olarak tanımlanır. İlgi hâli eki ismin başka bir isimle ilişkili olduğunu ve kendinden sonra gelen bir isme ait olduğunu gösterir. İlgi hâli eki bazen eksiz, çoğunlukla da ekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir diğer ismiyle genitif eki olan bu ek normalde ismi isme bağlar ancak bazen de ismi fiile bağlar (Ergin, 2009: 228).

İlgi hâli eki için Yeni Uygur Türkçesinde *+niñ* eki kullanılır. Bu ek düzlük-yuvarlaklık, kalınlık-incelik uyumuna uymaz. Ekin tek şekli vardır (Yazıcı Ersoy 2012: 377; Öztürk 2015: 51; Doğan 2016: 67). Fakat men ve sen zamirlerine *+iñ* olarak gelir (Doğan 2015: 67). Tüm Türk lehçelerinde olduğu gibi Yeni Uygur Türkçesinde de ilgi hâli eki ismi isme bağlayarak tamlama kurar (Yazıcı Ersoy 2012: 376).

İlgi eki, her ne kadar yüzey yapıda görünmese de varlığını sürekli olarak hissettirmektedir. İlgi hâli eki ve bununla beraber iyelik ekinin “isimleri belirli hâle getirme” işlevinin olduğu bilinmektedir ve bu işlev eksiltinin meydana gelmesine olanak sağlar (Erdem Uçar, 2017a: 294). “Benimle, seninle, onunla, bizimle, sizinle, kiminle yerine son yıllarda, konuşmada benle, senle, onla, bizle, sizle, kimle biçimleri kullanılmaya başlamış, ilgi hâli ekine duyulan ihtiyaç telaffuzda ortadan kalkmıştır. Gramerce duyulan ihtiyaç ses bakımından aynı ihtiyacı yaratmadığından bir eksiltim meydana getirmiştir.” (Gümüştam, 2013: 1544).

Yeni Uygur Türkçesinde ilgi hâli ekinde görülen eksilti örnekleri şu şekildedir:

- *Bu yiğigä baqmidi cevırØ-zulumniñ kaçısı.*
“Bu ağlamaya bakmadı cevır[in] ve zulmün nicesi.” (AÖŞ 332)
- *Èçinarliki şuki, ular şu merdlikiØ ve sadakitiniñ cazasını tartidu.*
“Acı gerçek şu ki, onlar bu mertliği[nin] ve sadakatinin cezasını çekiyor.” (AY 1164)
- *Öyde gâhi bundin sözler kilişkandu?*
“*KızØ-ayalniñ behti bu!*” *dep éytişkandu.*
“Evde bazen bu konuda konuşulmuştur?
Kız[in]-kadının bahtı bu, diye söylenmiştir.” (NŞ 202)
- *U çivinni urup öltürgidek bir nerse izdep öyØ içige qaridi.*
“O sineği öldürmek için bir şey arayıp ev[in] içine baktı.” (SH 190)
- *Pervane şamØ etrapida pirildap ayalinatti.*

“Pervane mum[un] etrafında uçup dönüyordu.” (SH 190)

- *Çogdek İnan gilimi seliklik öyØ içi tiptinç bolup, uniñga xuddi gördek vehimilik körünivatti.*
“Kıpkırmızı İnan halısı serilen ev[in] içi sessiz olup, ona güya mezarlık gibi korkunç görünüyordu.” (SH 191)
- *SizØ uniñga yaxşı tayanç boluşıñiz kèrek.*
“Siz[in] ona iyi destek olmanız gerek.” (SB 61)
- *Hazir bu geplerØ tala tüzgimu çıkkanlığı melum...*
“Şimdi bu laflar[in] dışarıya da çıkmışlığı malum...” (SB 62)
- *Bezide kiçikkine çümüleØ yoğan bir pilØ kılalmaydiğan işniñ höddisidin çıkip kèlişi mumkin.*
“Bazen küçüçük karınca[nın], büyük bir fil[in] yapamayacağı işin hakkında gelmesi mümkün.” (OZB 127)
- *Xatircem boluñ burader, bizniñ serkerdimizØ başliq kılivatqini yok, bu şeytanni sinavatidu.*
Rahat olun birader, bizim başkomutanımız[in] başkanlık ettiği yok, bu şeytanı sınıyor.” (OZB 130)
- *Ular öyØ içidiki dutar çelivatқан ademlerni körüp, bu ademler қараñguda uxlimay varқirap kètivatidu, hemmisi sarañ oxşaydu, dèyişti.*
“Onlar ev[in] içindeki saz çalan insanları görüp, bu insanlar karanlıkta uyumadan bağrışıyorlar, hepsi deli galiba, dediler.” (YS 29)
- *Yèkindin buyan unØ-mayniñ bahasi ösidiğan oxşaydu, başқа talla bazarlirimu un-may kirgüzüvatқан oxşaydu, asasen bahani ösidu, dep un zavutliri zavuttin un çıkarmayvatқан oxşaydu, – dèdi Munire.*

“Yakın zamandan beri un[un] ve yağın fiyatında artış olmuş sanırım, başka marketlere de un-yağ girecek sanırım, esasen fiyatı artacak, diyerek un fabrikaları fabrikadan un çıkarmıyormuş sanırım, - dedi Munire.” (YS 31)

- *Bu kèçide maña oxşaş uxliyalmiğanlarØ boluşi mumkin, ular aňlap ҡalsa...*
“Bu gecede benim gibi uyuyamayanlar[in] olması mümkün, onlar duyarsa...”
(SK 4)
- *Ularınñ ҡoralliri bilen gazarmidiki oқØ-doraØ, atØ-ulağlarınñ hemmisi tağlıqlarınıñ olcisi bolup ҡaldı.*
“Onların silahları ile kışladaki oklar[in]-ilaçlar[in], atlar[in]-tayların hepsi dağlıların ganimeti olmuştu.” (OZİ 187)
- *Etisi tañØ etiş bilen bir munçe ademler (ularınıñ arisida ösmür balıllarmu körünüp ҡalattı) igisiz ҡalğan gazarmini bulaşka başlıdı.*
“Sabah şafağ[in] aydınlanması ile birkaç adam (onların arkasında çocuklar da gözüküyordu) sahihsiz kalan kışlayı soymaya başladı.” (OZİ 187)
- *Elahun Ø ötken yolda.*
“Elahun[un] geçtiği yolda. (AÖŞ 302)
- *Çıkmıgay hergiz dilimdin yarØ sélip ҡoyğan köylüki.*
“Çıkmayacak asla gönlümden yar[in] koyduğu yangını. (AÖŞ 366)
- *TelkeØ özi bir davan,
Emdi sürgisi devran,
Bu devranğa atalğan,
Buzulmas peymani bar.*
“Telke[nin] özü bir geçit,
Şimdi sürececek devran,
Bu devrana adanan,
Bozulmaz yemini var.” (AÖŞ 302)

- *DostØ-düşmenniñ közØ aldidin ötse togra.*
“Dost[un] düşmanın gözü[nün] önünden geçse.” (NŞ 200)
- *Bala tapmiğiçe ataØ-ananiñ kędrini bilmes.*
“Çocuk sahibi olmayınca annenin babanın kıymeti bilinmez.” (UAD 111)

1.2. İyelik Eki Eksiltisi

İsmin karşıladığı nesnenin bir şahsa ya da bir nesneye ait olduğunu tanımlayan işletme ekine iyelik eki adı verilmektedir. Bir nesnenin diğer bir nesneye bağlılığı, başka bir nesnenin parçası ya da malı olduğu ifade edilmek istendiğinde o nesneyi karşılayan ismin arkasına iyelik eki getirilir. İyelik ekleri bir nesnenin şahıslara ait olduğunu ifade etmek için o nesneyi karşılayan ve ismin sonuna getirilen ekler olarak tanımlanmaktadır (Ergin, 2009: 221-222).

İyelik ekleri, ismin karşıladığı nesnenin kime ya da neye ait olduğunu bildiren, sahiplik gösteren ve isim ile isimler arasında bağlantı kuran ekler olarak tanımlanır. Diğer işletme eklerinde olduğu gibi bu eklerde de aynı türden iki ekin üst üste gelmesi mümkün değildir. Yalnızca zayıflama ve kalıplaşma sonucunda “bir+i+si ve kim+i+si” şekillerindeki gibi ek yığılması yoluyla üst üste gelen iyelik eki örnekleri görülmektedir. İyelik ekleri çokluk ekinden daha geniş kapsamlı, isim çekimi ve soru eklerinden daha dar kapsamlıdır. Bu sebeple iyelik ekleri çokluk eklerinden sonra getirilemez (Korkmaz, 2007: 259-260).

İyelik ekleri ismin karşıladığı nesnenin, bir şahsa ya da nesneye ait olduğunu belirten eklerdir (Öztürk 2015: 49). Yeni Uygur Türkçesinde iyelik ekleri aşağıda görüldüğü gibidir:

Tablo 1. 1. Yeni Uygur Türkçesinde İyelik Ekleri

Teklik	Çokluk
1.şahıs + (i, u, ü)m	1.şahıs + (i, u, ü)miz
2.şahıs + (i, u, ü)ñ/ +ñiz (nezaket şekli)	2.şahıs + (i, u, ü)ñlar
3.şahıs +(s)i	3.şahıs + (s)i, +liri

Yeni Uygur Türkçesinde teklik üçüncü şahıs ve çokluk üçüncü şahıs iyelik eklerinin yuvarlak şekilleri bulunmaz. Teklik üçüncü şahıs iyelik eki ünlü ile bitiyorsa +si, ünsüz ile bitiyorsa +i şeklinde kullanılır (Doğan 2016: 69).

Yeni Uygur Türkçesinde iyelik eklerinde görülen eksilti örnekleri şu şekildedir:

- *Ak mata işhini tizigiçe türülgen, puti yalañ ayag, sakalØ-buruti ösken, rohi tolimu çüşkün...*
“Beyaz pamuklu pantolonu dizine kadar çekmiş, yalın ayak, sakal[1], bıyığı uzamış, morali de bozuk...” (AY 1164)
- *ƘipƘizil Ƙan Ƙuşxaniniñ içidiki sèmont èriƘta Ƙoyniñ başØ-paçaqłiri bilen bille èƘip kètetti, yèrim esir bir esir bilen teñ idi.*
“Kıpkırmızı kan mezbahanın içindeki beton arıkta koyun başları, paçaları ile birlikte akıp gidiyordu, yarım asır bir asırla eşitti.” (YS 29)
- *Ömrude bundaƘ titrep baƘmiƘan putØ-Ƙolliri uniñ iradisini boşaşturup xuddi bezgek tegken ademdek titrep kètivatatti.*
“Ömründe böyle titrememiş ayakları-elleri onun iradesini zayıflatıp sanki sıtma tutmuş insan gibi titretiyordu.” (YS 50)
- *Şu arida sali dorginiñ közi hèliƘi çaşƘanga çüşüp Ƙaldı ve ètini uniñ aldiƘa divètıp kèlip, <<Şunçe malØ-dunyaliri turup, bulañçilik ƘilişƘa iza tartmidilarmu?>>*

“O arada Sali Dorga’nın gözü deminki fareye takıldı ve atını onun önüne sürüp
‘O kadar mal[ınız]- mülkünüz varken eşkıyalık etmeye utanmadınız mı?’ ”
(OZİ 190)

- *Heste dilge bir doraØ-davasi yok midur?*
“Hasta gönle bir ilaç[ı] çaresi yok mudur?” (AÖŞ 360)
- *PutØ-қolum zencirde, til sözdin cuda, köp қiynima.*
“El[im]- ayağım zincirde, dil sözden uzak, çok incitme” (AÖŞ 346)
- *Sağlam, batur oğulØ-қizimiz rasat iriшти.*
“Güçlü, kahraman oğl[umuz]-kızımız çok çalıştı.” (NŞ 184)
- *Қандақ қилsun töt terepke başni urup,
Tinmay yiglar yürekØ-baғri қанға tolup.*
“Ne yapsın başını taşlara vurup,
Durmadan ağlar yüreğ[i] bağıri kanla dolup.” (NŞ 198)
- *Diliñğa esla nuқsan yetmisun türlük gumanlardin,
Gülüñni soldirmisun hergiz ularniñ pitneØ-iğvasi.*
“Gönlüne asla korku düşmesin türlü şüphelerden,
Gönlünü soldurmasın asla onların fitne[si] fesadı. (NŞ 222-223)
- *Dunyada bilimlik bolmaқni diliñda қилsan tilek,
Öginişni taşlima! Aқardi dep қаçØ-saқalim.*
“Dünyada bilgili olmayı yürekten istersen,
Öğrenmeyi bırakma! Beyazladı diye saç[ım] sakalım.” (NŞ 242)
- *Mensepdarniñ ataØ-anisi yok.*
“Hükümdarın ana[ısı] babası yoktur” (UAD 241)

1.3. Çokluk Eki Eksiltisi

Çokluk eki, isimlerin çokluk şekillerini yapan bir işletme ekidir. Bir isim ek almadan normal şekliyle yalnızca tek bir nesneyi karşılar. Bu sebeple çokluk eki ismin kaşladığı nesnenin sayısının birden fazla olduğunu ifade etmek için kullanılır. Türkçede bu ek eskiden beri *-lar*, *-ler* şeklindedir (Ergin, 2009: 220). *+lAr* çokluk eki, yalnızca isimlerin teklik biçimlerine gelebilir. (Korkmaz, 2007: 257-258).

Yeni Uygur Türkçesinde ismin çokluk şekli *+lar*, *+ler* eki ile yapılmaktadır (Yazıcı Ersoy 2012: 376; Öztürk 2015: 49; Doğan 2016: 66). Ayrıca Türkiye Türkçesinde ince telaffuz edilen bazı kelimelerin Yeni Uygur Türkçesinde kalın sıradan ek aldığı durumlar da mevcuttur (Yazıcı Ersoy 2012: 376; Öztürk 2015: 49).

Türkçede çokluk kategorisi sözcükler, ekler ya da sözcük grupları ile sağlanır. *-lAr* eki, çokluk anlamının yanı sıra topluluk, grup, mensubiyet, saygı, o ve onun yanındakiler ya da onun ile bağlı olan kişiler gibi çok sayıda farklı anlamları karşılar. Ek genellikle isim ve iyelik arasında, bazen de iyelik eklerinden sonra kullanılır. *-lAr* eki kendinden sonra başka bir aldığıda açık orta hece durumuna düştüğü için *-lir* şekline döner (Harbalioğlu, 2017: 173).

Yeni Uygur Türkçesinde çokluk ekinde görülen eksilti örnekleri şu şekildedir:

- *Daplar kattık-kattık torulup, meşrep başliniş bilen kızØ-yigitler usulğa çüşüp, pütün hoyla acayıp canlinip ketti.*
“Defler sert-sert vurulup, eğlencenin başlamasıyla kız[lar], delikanlılar dansa kalkıp, tüm avlu oldukça canlanmıştı.” (OZİ 186)
- *HotunØ-kızlar kollarıda erlerge ozuk, yetküzüşüp hemme septe medet bérişti.*
“Kadın[lar] ve kızlar, ellerinde erkeklere azık götürüp, her cephede yardım etti.” (NŞ 184)
- *Meyli möldürØ, taşØ-boranlar yağdurup tursun pelek.*
“Varsın dolu[lar], taş[lar] ve boranlar yağdırsın felek.” (AÖŞ 366)
- *SunbulØ-reyhanlar güllise bağda.*

“Sünbül[ler]-reyhanlar açsa bağda.” (AÖŞ 334)

- *Köptin emdi kaynidi muñlariñ, ahØ-zarliriñ.*
“Şimdi çokça arttı kederlerin, ah[lar]ın ve zarların.” (AÖŞ 332)
- *Küyler tağ başıda bolsañ, tağØ-taşlar titrisun.*
“Dağ başında şakıdığında dağ[lar], taşlar titresin.” (AÖŞ 308)
- *Yıglidim şundin buyan tünØ-kéçiler bidar bolup,
Rehimsiz ögeyge kalğan kız yétimdek ħar bolup.*
“Ağladım ondan beri nice gündüz[ler] ve geceler uykusuz kalıp,
Acımasız üveye kalan yetim kız gibi horlanıp.” (NŞ 246)
- *Ĥatireñler cemi bolsun kérindaşlar,
Kayğurmakta sizler üçün kériØ-yaşlar.*
“Hatıranız toplansın kardeşler,
Üzölmekte sizler için genç[ler], ihtiyarlar.” (NŞ 260)
- *AhØ-piğanlar turmuş küyidur,
Ĥelk bir kepezde torgayçe bolğan.*
“Feryat[lar], figanlar hayat ezgisidir,
Halk bir kafeste torgay kadar olmuş.” (NŞ 270)
- *Derveke, tağØ-davanlardin eşip mañidiğan seperge sizniñ salmetlikiñiz yar
bermeydu.*
“Aslında, dağ[(lar)dan], bayırlardan aşarak gidilecek sefere sizin sağlığınıza
dayanmaz.” (OZB 130)
- *Maña yardım kılip bir-ikki küngiçe bu işni dadamØ-apamlarğa demey turğın.*
“Bana yardım edip bir-iki güne kadar bu işi babam[(lar)a], annemlere
söyleme.” (YS 49)

- *Axşamla şerin hèsØ-tuyğularğa bölünüp külgen idim, mana emdi seherdila aççık yaş töküp yığlavatimen.*
“Daha akşam şirin his[(ler)le]-duygularla gülüyordum, işte şimdi sabahleyin acı yaş dökerek ağlıyorum.” (SK 5)
- *Sali dorğa çerikleriniñ cesetlerini yığısturuş işini bir kısım kişilerge tapşurup koyup, teyyar atØ ve miltiklarga ige bolğan bir top yigitlarni qasim palvan bilen birlikte başlap çerikleriniñ gazarmisi terepke qarap mañdi.*
“Sali Dorga askerlerin cesetlerini toplama işini bazı kişilere verip, at[(lar)a] ve silahlara sahip olan bir grup delikanlıyı Kasım Pehlivan ile birlikte toplayıp askerlerin kışlasına doğru yol aldı.” (OZİ 187)

1.4. Soru Eki Eksiltisi

“Soru eki ismin soru şeklini yapan işletme ekidir. İsim, fiille soru şeklinde bağlanmak için daima sonuna soru eki alır. Demek ki soru eki ismi daima fiile bağlayan bir ektir.” (Ergin, 2013: 243) Daha önceleri edat menşeli olan bu ek sonraları ekleşmiştir. Soru eki hem isimleri hem de fiilleri işleklik sahasına alan genel bir işletme eki durumundadır. Soru eki isim işletme ekleri içinde kapsamı en geniş olan ektir. Diğer işletme eklerinin hepsi kendisinden önce gelmektedir ve kendisi her zaman son ek durumundadır. Soru ekinden sonra yalnızca bir fiil şeklinin kısalmış olan bildirme ekleri gelebilir ki bu da fiilin gelmesi demektir. Soru eki ismin genel olarak bütün hâl ve şekillerine getirilebilmektedir (Ergin, 2013: 243).

Zeynep Korkmaz, soru ekini isimlerde soru ve fiillerde soru olmak üzere iki başlık altında incelemektedir. Korkmaz, fiillerde soru başlığında soru ekini, çekimli fiillerde kipleri şahıslara soru yoluyla bağlayan ek biçiminde tanımlar. Bu ek isimlerde olduğu gibi yine +mI/+mU ekiyle karşılanmaktadır (Korkmaz, 2007: 27).

İsimlerde soru başlığında ise soru eki için Korkmaz, şu açıklamaları yapar: Çekimli fiillerde ve diğer kelime türlerinde olduğu gibi, isimlerde de soru eki +mI/+mU şeklindedir. Bu ek isimleri soru yoluyla belirleyip fiillere bağlayan işletme eki olarak kabul edilir. +mI/+mU soru eki yalnız durumdaki isimlere gelebildiği gibi, iyelik ve

çekim ekleri almış isimlerden sonra da gelebilir ve isimden ayrı yazılır. Ekin, isim çekimi eklerinden sonra da gelebiliyor olması bu ekin edat kökenli olduğunu ifade etmektedir. Vurgusuz olan soru eki, isimlerde diğer işletme eklerinden sonra yer almaktadır, bu sebeple kullanım alanı en fazla olan işletme eki olarak kabul edilmektedir (Korkmaz, 2007: 329).

İsimlerden sonra gelen *+mI/+mU* eki, asıl işlevi dışında, cümlenin anlamıyla ilgili olarak anlatıma hayıflanma, öfke, merak, şüphe, şaşkınlık, yalanlama, pekiştirme, pişmanlık, olumsuzluk ve olasılık gibi ifadeler de katar (Korkmaz, 2007: 330).

“Ek ile edat arasında bir karaktere sahip olan *mI* enklitiği, tarihî devirlerden itibaren pekiştirme ve soru işlevleri ile kullanılagelmiş ve tarihî süreç içerisinde bazı değişimler geçirerek günümüze kadar ulaşmıştır. Orhun Abideleri’nde sadece kalın sıradan sözcükler ile *mu* şeklinde izlenebilen bu enklitik tarihî lehçelerde farklı fonetik görünümde de alarak Güneydoğu grubu Türk lehçelerine *mu* ve *mi* şekilleri ile gelmiştir. Enklitik tarihî lehçelerde ve Güneydoğu grubu Türk lehçelerinde “gerçek soru”, “sözde soru”, “seçenekli soru”, “dA” gibi pek çok işlevde kullanılmıştır. Tarihî lehçelerde enklitiğin “soru” işlevi ile kullanımına sıklıkla rastlanmış ancak “dA” işlevi seyrek olarak izlenebilmiştir. Günümüzde enklitiğin “soru” işlevi ile kullanımı Güneydoğu grubu Türk lehçelerinde devam etmekte; “dA” işlevi ağırlıklı olarak Yeni Uygur Türkçesinde kendini göstermektedir.” (Harbalioğlu, 2017: 173)

Yeni Uygur Türkçesinde soru ekinde görülen eksilti örnekleri şu şekildedir:

- *Teñlik Ø? Bu nemi dègen gep iken?*
“Eşitlik[mi]? Bu ne demekmiş?” (SB 62)
- *–Kiçik bala Ø? Kiçik bala yigirme gulaçliq momıǵa qandaq çiqalaydu?!*
“–Çocuk [mu]? Çocuk yirmi metre yükseklikteki direğe nasıl çıkabilir ki?”
(ÇUHS 174-175)
- *–Burutumniñ tarixini yézivatimen.*
–Burutumniñ tarixi Ø!?
“–Bıyıklarımın tarihini yazıyorum.

–Bıyıklarının tarihini [mi]?” (ÇUHS 246-247)

- –*Davutqa cin çaplışıp qaptu!*

–*Cin çaplışıptu Ø?!*

–*Hee.*

“–Davut’a cin musallat olmuş!

–Cin [mi] musallat olmuş?

–Evet.” (ÇUHS 68-69)

- –*Adem uquşqili Ø? Adem uquşup néme iş qilmaqçiken?*

“–Adam bulmaya [mı]? Adam bulup ne yapacaktı?” (ÇUHS 170-171)

- *U haramzade bizge bir şart quyuvatidu, yalğandin maqul bolup gollap ekeldim.*

–*Şert Ø?! Qandaq şertken u?*

“O haramzade bir şart koydu. Şartı kabullenmiş gibi yapıp, kandırıp getirdim onu.

“–Şart [mı]? Ne şartıymış o?” (ÇUHS 176-177)

- –*Yigirme Ø? Hey... Kiçikkine balıgımu şunçe ciq kala baqturamdu! Tüzükrek kiyim–kiçekmu bermeptu.*

–Yirmi [mi]? Yazık! Bu kadar çok hayvana çobanlık, küçücük çocuğa yaptırılır mı? (ÇUHS 182-183)

1.5.Bildirme Eki Eksiltisi

Nesnelerin yaptığı hareketler, ortaya çıkan ya da çıkacak olan hareketler olmak üzere iki çeşittir. Bu iki hareket şeklini karşılamak için fiil kök veya gövdesi ayrı ayrı şekillere girer. Bu sebeple bazı fiil şekilleri ortaya çıkan ya da çıkacak olan bir hareketi bildirirler. Bu fiil şekillerine bildirme kipleri ismi verilmektedir. Bildirme kipleri, olumlu veya olumsuz olarak yapılan veya yapılacak olan hareketleri haber verdiği göre hareketin zamanını da gösteriyor demektir. Bu sebeple fiillerin zaman bildiren bütün çekimleri şekil bakımından bildirme kipleri içerisinde toplanmaktadır. Yani

bildirme kiplerini yapan şekil ekleri aynı zamanda zaman ekleri durumunda sayılmaktadır (Ergin, 2013: 289).

“Yeni Uygur Türkçesinde isim çekiminin, şimdiki zaman, belirli geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman ve şart olmak üzere dört kipi vardır. İsim çekiminin olumsuzu emes ile yapılır.” (Yazıcı Ersoy, 2012: 378-379)

Şimdiki zaman yapısıyla oluşturulan bildirme ekleri şöyledir:

Tablo 1. 2. Yeni Uygur Türkçesinde Bildirme Ekleri

Teklik	Çokluk
1.şahıs + men	1.şahıs + miz
2.şahıs + sen /nezaket +siz	2.şahıs +sılar
3.şahıs + dur	3.şahıs + dur

Belirli geçmiş zaman yapısıyla oluşturulan bildirme ekleri şöyledir:

Tablo 1. 3. Yeni Uygur Türkçesinde Bildirme Ekleri

Teklik	Çokluk
1.şahıs + idim	1.şahıs + iduğ
2.şahıs + idin /nezaket +idila	2.şahıs idiñlar
3.şahıs + idi	3.şahıs + idi

Belirsiz geçmiş zaman yapısıyla oluşturulan bildirme ekleri şöyledir:

Tablo 1. 4. Yeni Uygur Türkçesinde Bildirme Ekleri

Teklik	Çokluk
1.şahıs + ikenmen	1.şahıs + ikenmiz
2.şahıs + ikensen /nezaket +ikenla	2.şahıs +ikensilar
3.şahıs + iken	3.şahıs + iken

“Yeni Uygur Türkçesinde ismin şart çekimi i- fiiline şart eki -sa'nın getirilmesiyle yapılır. Ancak bu çekim çok yaygın kullanılmamaktadır. Özellikle kalıp ifadelerde ve üçüncü şahıs çekimlerinde karşımıza çıkar.” (Yazıcı Ersoy, 2012: 379)

Yeni Uygur Türkçesinde bildirme ekinde görülen eksilti örnekleri şu şekildedir:

- –Özinizniñ millitiñiz nimeØ?
–UygurØ, biraq ayalimniñ milliti TatarØ.
–Sizin milletiniz ne(dir)?
–Uygur[um], fakat eşimin milleti Tatar[dır]. (SU 157)
- – Siz kimØ?
–Men CurcØ. Men Merkezni Milletler İnstitutidin kelgen.
– Têlêfon nomuriñiz kaççeØ?
– Kim[siniz]?
–Ben Corc[um]. Ben Merkez Milletler Enstitüsünden geliyorum.
–Telefon numaranız kaç[tır]? (SU 283)
- –Hoy! Zulviye barmuØ?
–He, men ZulviyeØ. Siz kimØ?
–Hey! Zulviye var mı[dır]?
–Evet, ben Zulviye[yim]. Siz kim[siniz]? (SU 283)
- –Hoş yahşimusiz?
–YahşiØ, öziñizçu? Qandaq ehvaliñizØ?
–Nahayiti yahşiØ, rehmet. Aniñizniñ salamatliğı hazir qandaqraqØ?
–İyi misiniz?
–İyi[yim], ya siz? Hâliniz nasıl[dır]?
–Gayet iyi[yim], teşekkürler. Annenizin sağlığı nasıl[dır]? (SU 139)
- –Bu méniñ dostum. İsmi Osmancan, pemilisi ÖmerØ.
– Bu benim dostum. Adı Osmancan, soyadı Ömer[dir]. (SU 139)

- – Yoldaş, sizniñ milletiñiz nimeØ?
–Men AmérikalıqØ.
–Siz AmérikalıqmaØ?
–He lékin ata-buvam CungoluqØ, HenzuØ.
–Yoldaş sizin milletiniz ne[dir]?
– Men Amerikalıy[ım].
– Siz Amerikalı mı[sınız]?
– Evet, ancak atalarım Çinli[dir], Çin[dir]. (SU 139)

İKİNCİ BÖLÜM

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE KELİME GRUPLARINDA EKİLTİ

Söz konusu kelime grupları veya birleşik fiiller olduğunda çoğunlukla ikinci öge düşürülerek birinci ögenin kullanımının yaygınlık kazandığı görülmektedir. Birleşik kelimeler de yapı olarak kelime gruplarına dayandığı için eksilti tip ve mantık olarak kelime gruplarıyla eşdeğerdir, yani aralarında herhangi bir fark bulunmamaktadır (Özmen, 1996: 71).

2.1. İsim Tamlamalarında Eksilti

İsim tamlaması, iki isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubu olarak tanımlanmaktadır. Bir ismin anlamının iyelik ekiyle başka bir isimle tamamlanması olayıdır. Bu kelime grubuna başvurulmasındaki asıl sebep; bir nesnenin başka bir nesnenin parçası olduğunu, başka bir nesneye ait olduğunu ve başka bir nesneyle tamamlandığını ifade etmektir. Bu iki isim unsurundan ilki tamlayan, ikincisi tamlanan olmakla beraber tamlayan önce, tamlanan ise sonra gelir. Bu kelime grubunda kelimeler ek ile birleşir. Tamlayan iyelik eki alır, tamlanan ise ilgi hâli eki alır. Ancak buradaki tamlanan unsuru bazen ek almayabilir (Ergin, 2009: 381).

İsim tamlamasının tamlayan unsurunun ekli ya da eksiz yani ilgi hâli ekini alması, belirlilik- belirsizlik, geçicilik ve devamlılık farkını meydana getirmektedir. Tamlayan belirli ise, biliniyorsa ya da belirtmek isteniyorsa ilgi hâli ekini alır. Yani ekli ilgi hâlinde tamlayan belirlidir, ancak tamlanana bağlanması geçicidir (Ergin, 2009: 382).

İsim tamlaması, iyelik eki alan bir isim grubunun iyeliği işaret eden başka bir isim unsuruyla kurduğu kelime grubu olarak tanımlanmaktadır. Bahsi geçen iki isim unsuru

aitlik, belirtme, içinde bulunma ve sınırlandırma gibi anlam ilgileri çerçevesinde birbirine bağlanmaktadır (Karahan, 2010: 42).

Bir isim unsurunun, iyelik sistemi içerisinde bir diğer isim unsuruyla kurduğu kelime grubu isim tamlaması olarak tanımlanmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde isim tamlamaları iyelik ekleriyle birbirine bağlanır ve bu tamlamalarda daha çok aitlik ilişkisi bulunmaktadır. İsim tamlamaları (yardımcı unsur)+tamlanan (temel unsur) şeklindedir, ancak bu öge dizilişi isim tamlamasının ilgi hâli eki alıp almamasına göre konuşma ve şiir dilinde değişkenlik gösterebilmektedir (Erenoğlu, 2013: 78-80).

Eksilti, isim tamlamalarında sıklıkla görülen bir yapıdır. Tekrardan kaçınmak için eksiltelen unsur üsluba dayalı düşme olarak da karşımıza çıkabilmektedir (Yüksel, 2001: 78).

2.1.1. Belirtisiz İsim Tamlamalarında Eksilti

- *Şuniñ üçün, muhebbiti Ø ve gayisi yolida kılçe ikkilenmey hayatini kurban kılamdıgandu... dep oylayttim.*

“Bu sebeple sevgisi [yolunda] ve gayesi yolunda hiç düşünmeden hayatını kurban eder mi, diye düşünürdüm.” (AK 262)

- *Birige nan kaygusi, birige can Ø.*

“Birine ekmek kaygısı, birine can kaygısı.” (UAD 140)

2.1.2. Belirtili İsim Tamlamalarında Eksilti

2.1.2.1. Belirtili İsim Tamlamalarında Tamlayan Eksiltisi

- *Bizniñ guñşeniñ emeliy ehvali başqa caylarğa ançe oxşımaydu. Ø ademliri sel gedenkeş...*

“Bizim komünün gerçek durumu başka yerlere pek benzemez. [Komünün] insanları biraz inatçı...” (HT 106)

- *Düyde on ikki harviğa başliq bolup işqa salisen, Ø on pirsentini düyge, Ø on pirsentini özüñge, Ø qalğınini harvikeşlerge bérisen.” dedi.*

“Komünde on iki arabaya yönetici olup onları çalıştıracaksın, [kazandığının] yüzde onunu komüne, [kazandığının] yüzde onunu kendine, [kazandığının] kalanını arabacılara vereceksin dedi.” (HT 109)

- *Ø Qalğiniğa tağarlap altun usuvalsañmu qiya közini salmaydu...*
“[Onun] Kalanına çuvalla altın alsan bile tenezzül etmez...” (HT 111)
- *Uniñ kolliri, Ø putliri şuniñ üçün tinimsiz.*
“Onun elleri, [onun] ayakları onun için durmuyor.” (AY 1164)
- *Turfan oymanlıqıdın èlingan eskerler kaçige yetti? Bir miñ beş yüz, Ø azraqı xenzu.*
“Turfan bölgesinden alınan askerler ne kadar oldu? Bin beş yüz, [askerlerin] azı Çinli.” (OZB 126)
- *Namrat dehkanlarniñ tiliki öz arami emes, baliriniñ yaxşı küni, baliliri ularniñ yüriki, Ø hayati.*
“Fakir çiftçilerin arzusu rahatlığı değil, çocuklarının güzel günü, çocukları onların kalbi, [onların] hayatı.” (AY 1164)
- *Nasirof kaçge himaye kılğan bolsimu, keyser yigitlerdin on beş qurban boldi, Ø altisi esir çüşti.*
“Nasirov ne kadar da himaye etmiş olsa da cesur delikanlıların on beşi şehit oldu, [onların] altısı esir alındı.” (AY 1218)
- *Ular öy içidiki dutar çelivatқан ademlerni körüp, bu ademler қараңғуда uxlimay varқirap kètivatidu, Ø hemmisi sarañ oxşaydu, dèyişti.*
“onlar evin içindeki saz çalan insanları görüp, bu insanlar karanlıkta uyumadan bağırıyorlar, [bu insanların] hepsi deli galiba, dediler.” (YS 29)
- *Açközniñ ekli kem, Ø közi kor.*
“Açgözlünün akli kıt, [açgözlünün] gözü kör.” (UAD 73)

- *Açközniñ özi toysa, Ø közi toymaz.*
“Açgözlünün kendisi doysa, [açgözlünün] gözü doymaz.” (UAD 73)
- *Ademniñ özini bilme, Ø yürigini bil.*
“İnsanın kendisini bilme, [insanın] yüreğindeki bil.” (UAD 77)
- *Ademniñ tēşiğa bakma, Ø içige bak.*
“İnsanın dışına bakma, [insanın] içine bak.” (UAD 77)
- *Ayniñ beşidin korkma, Ø beşidin kork.*
“Ayın başından korkma, [ayın] beşinden kork.” (UAD 108)
- *Ayniñ on beşi karañğu, Ø on beşi yoruk.*
“Ayın on beşi karanlık olsa, [ayın] on beşi aydınlık.” (UAD 108)
- *Dumbaқniñ avazi yogan, Ø içi kuruқ.*
“Davulun sesi gür, [davulun] içi boş.” (UAD 163)
- *Dutarçı dutarçini körse, Ø қoli titreydu.*
“Dutarcı dutarcıyı görse, [dutarcının] eli titrer.” (UAD 164)
- *Eқilsiz behtlik bolsa, Ø torbisi töşük bolar.*
“Akılsız talihli olsa, [onun] torbası delik olur.” (UAD 172)
- *Er yigitniñ kedrini Ø atisi emes, el bilir.*
“Yiğit kişinin değerini [onun] babası değil, halk bilir.” (UAD 173)
- *Hotun kişiniñ çeçi uzun, Ø eқli kışka.*
“Kadının saçı uzun, [kadının] akli kısadır.” (UAD 202)

2.1.2.2. Belirtili İsim Tamlamalarında Tamlanan Eksiltisi

- *Қаққanniñ yoli bir, қоғлиғanniñ Ø miñ.*

“Kaçanın yolu bir, kovalayanın [yolu] bin.” (UAD 267)

- *Bézide cümliniñ Ø yaki birer sözniñ yerimini tapalmay şunçılık avare bolup kêtettimki...*
“Bazen de cümlelerin [yarısını] ya da birer sözün yarısını bulmaya o kadar çok uğraşıyordum ki...” (AK 288)
- *Açniñ közi nanda, tokniñ Ø hikmette.*
“Açın gözü ekmekte, tokun [gözü] bilimde. (UAD 71)

2.2. Sıfat Tamlamalarında Eksilti

Sıfat tamlaması, bir isim unsurunun başka bir sıfat unsuruyla belirtildiği ya da nitelendiği kelime grubu olarak tanımlanmaktadır (Ergin, 2009: 380; Karahan, 2010: 48).

Sıfat tamlamasında asıl unsur isim olmakla beraber bu isim sonda bulunur. Burada sıfat ise yardımcı unsurdur; ismin önünde bulunur ve ismi tamamlar. Dolayısıyla sıfat tamlayan, isim ise tamlanan unsurdur. Sıfat ve isim birleşirken herhangi bir ek almazlar (Karahan, 2010: 49).

Sıfat unsuru isim unsurunu nitelendirmek ya da belirtmek için getirilir. Sıfat tamlayan ve yardımcı unsur, isim ise tamlanan ve asıl unsur şeklinde olup ek almadan birleşirler. Bu birleşme sırasında sıfat unsurunun sürekli tekil olduğu, sıfat unsurunun çokluğunun yapılmadığı bilinmektedir. Bu tamlama türünde sıfat isimden önce gelir (Ergin, 2009: 380).

“Sıfat tamlamalarında sıfat unsuru tamlayan, isim unsuru tamlanan konumundadır. Tamlayan ve tamlanan bir kelimedenden oluşabileceği gibi kelime grubu şeklinde de olabilir.” (Erdem Uçar, 2017a: 305)

“Sıfat unsuru bağlama grubu yapısında olan veya art arda sıralanmış eş görevli kelimelerden oluşan sıfat tamlamalarında isim unsuru sadece son kelime için yüzey yapıya taşınmış, diğerlerinde eksiltiye gidilmiştir.” (Erdem Uçar, 2017b: 472)

Sıfat tamlamalarında eksilteli yapılar; tamlayanı eksilteli anlatıma uğrayanlar ve tamlananı eksilteli anlatıma uğrayanlar şeklinde iki alt başlık şeklinde sınıflandırılır. İsim tamlamalarında görüldüğü gibi, eksilteli anlatıma, sıfat tamlamasının tamlayanı da uğrayabilmektedir. Tamlananı eksiltelen sıfat tamlamalarında eksilen unsur tek eklime olabileceği gibi, bazı durumlarda birden fazla kelimedede de görülebilmektedir. Tamlananı eksilen öge tamlayanı eksilen ögeye nazaran daha fazla görülmektedir (Yüksel, 2001: 85).

“Sıfat tamlamalarındaki eksilteler, tamlamanın tamlanan/nitelenen isim kısmında meydana gelmiştir.” (Yıldız, 2020: 134)

Bu yapıda eksilteler, tamlayandan ziyade tamlananlarda yani tamlamanın isim kısmında ortaya çıkmaktadır. İsmın tamlanmasında cümledeki fiil oldukça önemli bir rol üstlenmektedir (Çakır, 2007: 51).

Yeni Uygur Türkçesinde sıfat tamlamalarında görülen eksilti örnekleri şu şekildedir:

- *Xoş, nème yèñiliklar bar? –dèdi Xan sübaşığa qarap ve emdi aq kirgen Ø ve tekşi kırkılğan saqilini bir qoli bilen silap koydi.*

“Evet, ne yenilikler var, dedi Han ordu komutanına bakıp, yeni beyazlamış [sakalını] ve düzgünce kesilmiş sakalını bir eliyle okşadı.” (SB 62)

- *Közümni zorlap èçip, her xil kegezge yèzilğan xilmu xil xetke bir haza qarap oturup, aptor esliy tèmileri yazğanlıqı, üstidin kök Ø, kızıl kelemlerde qandaq boyanganlıqı, qandaq kışkartılıp, cümlilerniñ axir nedin nege ulanğininini añkirivèlişka tirişattim.*

“Gözümü zorlayarak açıp, her çeşit kâğıda yazılan türlü yazılara bir süre bakıp, yazarın aslında neler yazdığını, üstünden mavi [kalemle], kırmızı kalemle nasıl çizildiğini, nasıl kısaltılıp, cümlelerin sonu nereden nereye bağlandığını anlamaya çalışırdım.” (AK 288)

- *Kadir endim, nege barisiz, Abduveli aldida turğan keke saqalliq Ø, pakar boyluq Ø, kona çiperqut çapini üstidin qara pota baqlığan harvikeşke qaridi.*

“Memur Bey, nereye gideceksiniz? Abduveli önünde duran küt sakallı [arabacıya], kısa boylu [arabacıya], eski kadife ceketinin üstünden kara kuşak bağlayan arabacıya baktı.” (HT 107)

- *Men Ğèni akamġa xuşamet kılmakçı emesmen! dep sözini yene başlidi, axşam kastum kiyip galstuk bağlivalġan Ø, bèşiga kepke kiyivalġan uruġ Ø, ġariġumġaġ yigit, -biz ġèzit xadimliri!*

“Ben Gani abime dalkavukluk yapmıyorum! deyip sözüne yine başladı; akşam takım elbise giyip, kravat takan [yiġit], başına şapka takan zayıf [yiġit], esmer yiġit, biz gazete işçileri!” (AY 1167)

- *U hayatniñ toġra Ø, yèni yollirini ġüşendi.*

“O hayatın doğru [yollarını], yeni yollarını anladı.” (AY 1219)

- *Yoġan Ø, sèriġ it uniñġa ġarap ġavavatatti.*

“Büyük [köpek], sarı renkli köpek ona bakarak havlıyordu.” (YS 52)

- *ġünkü Şincañniñ siyasiy Ø, iġtisadiy ehvali bilen cuġrapitilik muhiti şuni teġezza kılidu.*

“Çünkü Sincan’ın siyasi [durumu], ekonomik durumu ile coġrafi çevre onu beklenti yapıyor.” (OZB 131)

2.3. Birleşik Fiillerde Eksiltili

Bir yardımcı fiil bir isim ya da bir fiil şeklinin meydana geldiği kelime grubuna birleşik fiil denilmektedir. Burada önce isim ya da fiil unsuru, yardımcı fiil ise sonra gelmektedir. Yardımcı fiilin başına gelen unsurun isim ya da fiil olmasına göre birleşik fiiller iki ayrı alt başlık şeklindedir (Ergin, 2009:386).

Birleşik fiiller, bir eylemi karşılamak ya da bu eylemi tasvir etmek üzere yan yana gelen kelime topluluğu olarak tanımlanmaktadır. Karahan’a göre birleşik fiiller; bir hareketi karşılayan ve bir hareketi tasvir eden birleşik fiiller olmak üzere iki alt başlık olarak tasnif edilmektedir.

- A- Bir Hareketi Karşılayan Birleşik Fiiller: Bir isim ve bir fiil unsurunun birleşmesiyle meydana gelen bu birleşik fiil grubunda fiil, ya bir ana yardımcı fiil ya da temel anlamı dışında kullanılan başka bir fiildir (Karahana, 2010: 73).
- B- Bir hareketi Tasvir Eden Birleşik Fiiller: Burada birleşik fiiller, zarf eki taşıyan bir fiil unsuru ve bir tasvir fiiliyle birlikte kurulur. Ana unsur başta, tasvir fiil sonunda bulunur. Anlamı üzerinde barındıran bu unsur *-A*, *-I*, *-Ip* zarf fiil eklerinden birini mutlaka taşımaktadır (Karahana, 2010: 77).

Bir isim ile bir yardımcı fiilin, iki ayrı isim şeklinin veya isim soylu bir ya da birden fazla kelime ile bir asıl fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavramı karşılayan fiil türüne birleşik fiil ismi verilmektedir (Korkmaz, 2007: 150).

Türkiye Türkçesinde birleşik fiiller, isim soylu ya da fiilimsiler üzerine getirilen bir diğer yardımcı fiilin meydana getirilmesiyle, iki ayrı fiilin birleşmesiyle ya da isim veya fiillerin kalıplaşması ile oluşur (Erdem Uçar, 2017a: 306-307; Erdem Uçar, 2017b: 473).

“Eksilteli anlatıma uğrayan birleşik fiiller, hem anlamca kaynaşmış birleşik fiiller hem de yardımcı fiillerle yapılan birleşik fiiller olabilmektedir. Düşüme uğrayan birleşik fiilin anlamını, cümle içindeki diğer bir fiil vermektedir.” (Yüksel, 2001: 73)

Birleşik fiillerde görülen eksilteli yapıların her zaman yardımcı fiilde meydana geldiği görülmektedir (Yıldız, 2020: 107).

“Koşma, péil, mürekkep péil, sintaksislik usul (söz bilen sözni öz ara biriktürüş) arklık yasalğan yasalma péil” gibi terimler Yeni Uygur Türkçesinde birleşik fiil terimini karşılamaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde birleşik fiiller iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi bir isim unsuru ve bir yardımcı fiilden oluşan birleşik fiillerdir. Burada yardımcı unsur olarak kabul gören yardımcı fiil, temel unsur olan isimden sonra gelir, ancak bu diziliş konuşma ve şiir dilinde değişkenlik gösterebilmektedir. İkinci şekli ise bir fiil unsuru ve yardımcı fiilden oluşan birleşik

fiiller şeklindedir. Burada birleşik fiildeki ilk fiil temel ögedir (Erenoğlu, 2013: 178-185).

Yeni Uygur Türkçesinde birleşik fiillerde görülen eksilti örnekleri şu şekildedir:

- *Köp ađrigan emçi bolur, köp yürgen yolçi Ø.*
“Çok hastalanan doktor olur, çok yürüyen yolcu [olur].” (UAD 229)
- *Pirige békip mürit bolar, sađalđa békip burut Ø.*
“Pirine göre mürit olur, sakala göre bıyık [olur].” (UAD 264)
- *Yerge çüşken gül bolidu, otđa çüşken kül Ø.*
“Yere (toprağa) düşen çiçek olur, ateşe düşen kül [olur].” (UAD 326)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE CÜMLE ÖGELERİNDE EKSİLTİ

3.1. Yüklem Eksiltisi

Yüklem, cümlenin esas unsuru, temel unsuru ve direği olarak tanımlanmaktadır. Cümlenin bütün yapısı yüklem üzerine kurulur. Cümledeki diğer ögelerin yüklem etrafında toplandığı, yüklemi desteklediği ve yüklemi tamamlayan unsurlar olduğu bilinmektedir. Yüklem genellikle cümlenin sonunda bulunur, diğer ögelerin kesin bir sırası yoktur. Yüklem cümledeki eylemi, oluşu, yapışı, olayı ve hükmü karşılayan unsurdur. Her zaman çekimli fiil hâlinde bulunur. *i-* ek fiili ile yapılan cümlelerde ise buradaki fiilin ekli ve çekimli şekilleri ile onlardan önce gelen isim unsurundan ortaya çıkar. Bu isim unsuru ya tek bir fiilin ya da birleşik bir fiilin çekimli hâli, ya *i-* ek fiilinin çekimli şekilleri ile bir isim unsurunun birleşmesinden doğan kelime ya da kelime grubu şeklindedir. Yüklem kavramı için daha geniş bir tabir olan predikat kelimesinin de kullanıldığı görülmektedir. Predikat yani yüklem cümledeki eylemi ve hükmü ifade eden unsurdur. Bir yerde ne kadar predikat varsa orada o kadar cümle var, demektir (Ergin, 2009: 398-399).

Yüklem, cümlede yargıyı üzerinde taşıyan öge olarak tanımlanmaktadır. Cümlenin ana ögesi sayılan kılış, oluş ve durumu bildirir. Cümledeki diğer ögeler yüklem anlamını farklı bakımlardan tanımlamak üzere cümlede bulunur. Genellikle cümlenin sonunda bulunan yüklem bir anlamı öne çıkarma, vurgulama ihtiyacı, şiirde ahenk endişesi taşıyan öge olarak kabul edilir. Ayrıca yüklem ekli ya da eksiz olarak yargı bildiren bir fiil veya isim olmalıdır (Karahan, 2010: 14).

Cümlede temel öge yüklemdir, bu sebeple cümlenin cümle olarak değerlendirilmesi için sadece yüklem yeterlidir. Geriye kalan ögeler de yardımcı ögeler olarak

değerlendirilir. Cümlede yalnızca bir yargı bulunur, yargı sayısı arttıkça cümledeki yüklem sayısı da artmaktadır. Bu sebeple Türkçe cümlelerde yalnızca bir yüklem bulunur, yüklem sayısı birden fazla ise orada cümle de birden fazladır (Karataş, 2019: 497).

Yeni Uygur Türkçesinde “hever” terimiyle karşılanan yüklem, cümlede temel öge olup isim ya da fiilden oluşabilmektedir. Cümle ögelerinde belirli bir rol oynayan yüklem tek bir kelimedenden oluşabileceği gibi kelime grubundan da oluşabilir. Genellikle cümlenin sonunda bulunan yüklem konuşma ve şiir dilinde diziliş bakımından değişkenlik gösterebilmektedir (Erenoğlu, 2013: 245-250).

Cümlede temel öge olarak bilinen yüklem art arda sıralanan cümlelerde ortak kullanıldığında sadece bir cümlede yüzey yapıda görülür, diğer cümlelerde ise gereksiz tekrara düşmemek adına derin yapıda bırakılmaktadır (Erdem Uçar, 2017a: 301; Erdem Uçar, 2017b: 458).

Cümlede kurucu öge olarak sayılan yüklem, sıralı cümlelerde ortak kullanıldığında tekrara düşmemek için derin yapıda bırakılır (Aydın, 2012: 171).

Yeni Uygur Türkçesinde yüklem düzeyinde görülen eksilti örnekleri şu şekildedir:

- *Kün çikişka qarap turğan kiçikkine derize... Ø*
“Doğuya bakan küçük bir pencere [var].” (ÇUHS 2)
- *Eyne ularniñ kızıl, serik, aq, rende güller éçilip, yéyilip ketken barañliğı... Ø*
“İşte onların kırmızı, sarı ve beyaz çiçeklerle bezenmiş çardağı [gözümün önüne gelirdi].” (ÇUHS 8)
- *U daim: <<Saña qarısam dadamni körgendek bolimen.>> Ø*
“O daima ‘Sana baktığımda babama bakmış gibi oluyorum.’ [derdi]” (AK 172)
- *Kişniñ uzun tünliride giç-giç kilip allıkandaq ensiz ünlerni çikirip, muñluk nahşılarni éytip, qarığayçılar ötüp ketidu. Kündüzi qorayçılar, otunçılar... Ø*

“Kışın uzun gecelerinde insana endişe veren kardaki ayak sesleriyle keresteciler hüznü şarkılar söyleyerek geçerlerdi. Gündüz çalı çırpı toplayanlar ve oduncular [geçerlerdi].” (ÇUHS 4)

- *Sim-sim yağmur, uzun karanlık küz kelişi bilen biz melide bayıki, eski, karanlık, zey öyimizde... Ø*

“Yağmurun çiselediği uzun ve karanlık sonbaharın gelmesiyle mahallemizdeki eski, karanlık ve rutubetli evimize [hapsoluyoruz].” (ÇUHS 10)

- *Beşida töpe, uçisida eski, keñ köynek-tambal, appak çañga saçal... Ø*

“Başında kalpak, sırtında eski geniş bir gömlek ve pantolon, bembeyaz keçi sakalı [vardı].” (ÇUHS 20)

- *Mana kara künler Ø, anisiz kaldıñ, oğlum!...*

“İşte kara günler [geldi/gelip çattı], annesiz kaldın oğlum!” (ÇUHS 16)

- *Öyge kirgendin keyin, oñ bulunda mes Ø, sol buluñda Manta¹ oçak Ø...*

“Eve girdikten sonra sağ köşede soba [var], sol köşede Manta ocak [var].” (ÇUHS 2)

- *–U mektepte kaç muellim bar?*

–Sekkiz Ø.

–O okulda kaç öğretmen var?

– Sekiz [öğretmen] [var]. (SU 175)

- *–Ailiñizde kaç can bar?*

–Alte Ø.

–Ailenizde kaç kişi var?

– Altı [kişi] [var]. (SU 189)

- *–Nege barisen?*

---

¹ Uygur evlerinde yemek ve yatakları ısıtmak için kullanılan bir tür soba.

–Bazargā Ø.

–Nereye gidiyorsun?

– Pazara [gidiyorum]. (SU 205)

• –Tatarmu barma bu yerde?

–Hee, elvette Ø.

–Tatar da var mı burada?

– Evet, elbette [var]. (SU 157)

• –Siz Amerikilikma?

–Hee, Ø, Lakin ata-bovam Cunğoluğ, Hēnzū.

–Siz Amerikalı mısınız?

– Evet, [Amerikalıyım], lakin annem babam Çinlidir. (SU 157)

• Ağriğni bus öltürer, yigitni nomus Ø.

“Hastalığı tütsü öldürür, yiğidi namus [öldürür].” (UAD 81)

• Almağniñ bermigi bar, çikişiñ inişi Ø.

“Almanın vermesi var, çıkmanın inmesi [var].” (UAD 83)

• Aşni siñgende mahta, hotunni bilgende/ölgende Ø.

“Yemeği hazmettiğin zaman öv, kadını bir şeyi bildiği/öldüğü zaman [öv].”

(UAD 96)

• Atni at saklaydu, açni aç Ø.

“Atı at korur, açı aç [korur].” (UAD 101)

3.2. Özne Eksiltisi

Özne, cümlede yapanı ya da olanı karşılayan öge olarak tanımlanmaktadır. Özne, yüklem gösterdiği kılışı ve oluşu üzerinde barındırarak yüklemi isim olan, edilgen fiilli ve oluş bildiren fiil cümlelerinde “olanı”, diğer cümlelerde ise “yapanı” karşılayan ögedir (Karahan, 2010: 18).

Özne, cümlede fiilden sonraki unsur sayılmaktadır. İşi yapan ya da olan unsurdur. Cümlede fiile oldukça yakındır ve fiilden ayrılmaz. İsmi geçmezse bile fiilin içinde özellikle şahıs hâlinde ifade edilerek cümledeki varlığını sürekli olarak hissettirir. Özne isim cinsinden bir kelime ya da kelime grubu olmakla beraber sürekli yalın hâlde bulunur. Cümlelerin çekimsiz bir unsuru olmakla beraber fiile yalın hâlde yani eksiz bağlanır. Teklik üçüncü şahısları kullanan meçhul fiiller ve gereklilik kipinin teklik üçüncü şahsı dışındaki tüm cümlelerde fail yani öznenin olduğu görülmektedir (Ergin, 2009: 399).

Yeni Uygur Türkçesinde “ége, ige” terimleriyle karşılanan özne, cümlede yaparı veya olanı bildirmektedir. Cümlede kelime olarak bulunmadığında yüklemdeki şahıs ekinden tespit edilebilir. Kendi içinde gerçek özne, sözde özne ve gizli özne olmak üzere üç şekildedir. Cümlede yalın durumda bulunan özne yükleme çokluk ve iyelik dışında herhangi bir çekim eki ile bağlanmaz. Tek bir kelimedenden oluşabileceği gibi kelime grubundan da oluşan özne, isim soylu kelime ya da kelimelerden meydana gelir, ayrıca hitaplar cümle dışı unsur olarak kabul edildikleri için özne olarak sayılmazlar (Erenoğlu, 2013: 276-283).

Cümlelerin temel ögeleri arasında özne önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple özne eksikliği kolayca fark edilebilir. Öge diziliminde özne yüzey yapıda yer almadığında yani düşürüldüğünde yüklem vasıtasıyla özne tespit edilebilir (Üstünova, 2002: 115).

Türkçe yapısı itibarıyla, cümlelerin ögelerinden biri olan özneyi cümleden atma eğilimindedir. Sıklıkla birinci ve ikinci kişileri anlatan öznelerin daha sık düştüğü fark edilmektedir. Bunun sebebi konuşma ortamının birer parçası sayılan konuşan/anlatıcı ya da dinleyen kişileri temsil etmesidir. Yani birinci kişiler konuşanı/anlatıcıyı, ikinci kişiler ise dinleyeni karşılar (Üstünova, 2002: 115). “Cümlede özne ayrıca vurgulanmak istendiğinde, ancak birinci ve ikinci kişilerden oluşan özne, yüzey yapıda yer alabilir. Üçüncü kişilerin oluşturduğu özneler ise, konuşan ve dinleyenin dışındaki birilerini anlattığından diğerleri kadar düşmezler. Bu tür öznelerin göndermede buldukları birimler, çeşitli dilbilgisi verileri yardımıyla çözülür.” (Üstünova, 2002: 115)

Özmen özne eksiltisini, cümle içerisinde var olan ögenin öznesinden birinin veya birkaçının, söz konusu cümleden sonra getirilmesiyle meydana gelen eksilti yapı türü olarak tanımlar (Özmen, 1996: 72).

“Türkçede, özel bir nedeni yoksa birinci ve ikinci kişi zamirleri cümlede yüzey yapıda kullanılmaz, derin yapıda bırakılır. Çünkü bu kişiler, yüklemde birer ekle belirtilmişlerdir ve ‘ben, sen, biz, siz’ zamirlerinin yerine başka hiçbir dil birimi gelemmez. Üçüncü kişilerdeyse ‘o’ ve ‘onlar’ zamirleri, canlı cansız tüm varlıkların yerine kullanılabilirler için sözlüksel öznenin yüzey yapıda yer alması zorunludur. Ancak ardışık cümlelerde ortak kullanım söz konusu olduğunda özne, yüzey yapıda kullanılmayabilir.” (Aydın, 2012: 172).

Özne olarak değerlendirilen yani işi yapan, aktif olan öge, cümlede başta bulunur ve yüzey yapıda yer alır ancak daha sonraki cümlelerde düşürülür. Lakin alıcı zihninde düşen bu ögeyi yani eksikliği giderirken düşürülen unsurda herhangi ek veya ses değişimi yaşanmaz. İlk cümlede düşürülen/eksiltelen öge sonraki cümlelerde de eksilti hâliyle kullanılabilir (Balyemez, 2010: 153-154).

Metin bağlamında özne eksiltisi düzeyinde eksilti türü “yalnızca 3. tekil ve çoğul özneleri kapsar. Çünkü 3. kişiler konuşma ortamını oluşturan 1. ve 2. kişilerin dışında kalırlar. Bunlarda eksilti görüldüğünde mutlaka metin bağlamı içinde gönderimde bulunulan ya da değinilen nesne ya da kişileri belirlemek gerekir. Metnin dil-içi bağlamında bulunmayan 3. kişi özneler ise artalan bilgiler olarak çıkarım yoluyla anlaşıldıklarında kullanımbilim kapsamına girerler.” (Külebi, 1990: 126)

Öznesi eksik olan ögenin tamamlanabilir olmasında fiile gelen şahıs ekinin payı büyüktür. Özne cümle içerisinde “ben, sen, o; biz, siz, onlar” gibi zamir menşeli ise çoğunlukla eksiltir. Bu tip durumlarda kişi zamiri şeklindeki öznenin türü fiile getirilen şahıs ekine göre belirlenir. Düşürülen/eksiltelen şahıs zamiri olmadığı durumlarda ise özne cümlenin devamında anlama göre tamamlanır (Çakır, 2007: 10).

Bir cümlede olanı ya da yapmanı karşılayan kimse özne olarak ifade edilir. Türkçe cümlelerde özne yüklemde içinde şahıs ekiyle temsil edilir. “Şahıs eki yüklemle

sözlüksel özne arasındaki ilişkiyi tesis eden bir art gönderim unsurudur. Yüklemede şahıs ekiyle temsil edilebilen özne cümlede ayrıca gösterilmeyebilir. Anlatım bozukluğu ile ilgili bahislerde sıralı ve bağlı cümlelerde ortak olmadığı hâlde öznenin ortakmış gibi düşünülmesi özne eksikliği şeklinde tanımlanır.” (Uzun, 2019: 1582)

Yeni Uygur Türkçesinde özne düzeyinde görülen eksilti örnekleri şu şekildedir:

- *Ø Eşiğini minip yaki eşekke çanisini ketip taqqa-otunga keteti.*
“[O/babam] Eşeğine binip ya da eşeğe kazığını koşup dağa oduna giderdi.”
(ÇUHS 4)
- *Lekin Ø atam bilen anamni yahşi söz bilen yadlaydu.*
“Ama [onlar/akrabalarımız] babam ve annemi iyi sözle anıyordu.” (ÇUHS 12)
- *Ø Öyide nemisla yoqalsa senindiñ körgeñ. Huddi sen aldiñ, senindiñ başqa kişi almaydu. Şundaq künlernin biride, Ø meni bolqa oğrisi dep tonudi.*
“[Onlar] Evinde ne kaybolsa senden biliyorlardı. Sanki sen aldın, senden başkası almazdı. Böyle günlerin birinde [o/babam] beni çekiç hırsız olarak suçladı.” (ÇUHS 18)
- *Ø Okuyuşka kelgen desleyke vaqitlarda edebiyat fakultitiğa yötkilivbiş künlirniñ qandak ötkinini bilmigenikenmen.*
“[Ben] Okumaya geldiğim ilk zamanlarda edebiyat fakültesine geçiş yapma düşüncesiyle günlerin nasıl geçtiğini anlayamamıştım.” (AK 172)
- *Emne şundaq uluğ şairlar miniñ gayivi qehrimanlirim idi. Ø Bezide özümni şulardek büyük sizimen.*
“Öyle büyük şairler benim manevi kahramanımdı. [Ben] Bazen de kendimi onlar gibi büyük hissederim.” (AK 262)
- *Ø İslahat mévilirini tarqitip, yerlerge qozuq qéqip, dilkeş déhqanlarniñ xuşalliqığa ortaqlaşqan!*
“[O/Mirza Ağabey] İslahat meyvelerini dağıtıp, yerlere kazık çakıp, neşeli çiftçilerin sevincine ortak olmuştu.” (HT 105)

- *Ø Bedeşşan diyariğa leşker tartip béríp vañannimu qoliğa kirgüzdi.*
“[O/Aldihan] Bedeşşan diyarına asker gönderip Vahan’ı da ele geçirdi.” (SH 128)
- *Ø Abduveliniñ hélimu éside turuptu, Ğolam bir qolida doppisini, bir qolida éşekniñ çulvurini siqimdap, közliridin, monçak-monçak yaş töküp: “Mirza Aka, Ø Yalğuz Térekni untup qalmañ.” dégenidi.*
“[Babasının söyledikleri] Abduveli’nin hâlâ aklındadır, Ğolam bir elinde doppasını, bir elinde eşeğin dizginini tutup, gözlerinden boncuk boncuk yaş dökerek ‘Mirza Ağabey, [sen] Yalğuz Térek’i unutma.’ demişti.” (HT 105)
- *Ohuy, Ø vilayettin keldim deñ! Ø Qandaq, u tereplerdiki nahiyelerdimu mehsulatni kötüre béríp, meşğulat guruppiliri qurulğandu?*
“Aaa, [ben] vilayetten geldim diyorsun! [Durumlar] nasıl, o taraflardaki ilçelerde de mahsulü devredip iş grupları kurulmuş mu?” (HT 107)
- *Ø Şundaq çiraylıq, Ø şundaq issik...*
“[Evleri] Öyle güzel, [evleri] öyle sıcak ki...” (ÇUHS 2)
- *Bahalap bolğandin kèyin oquğuçılarniñ beziliri xuşal bolidu, Ø muallimini çin dilidin tèximu yaxşı köridu, Ø muallimige kayıl boldu, Ø muallimidek bilimlik boluşka öz-özige vede bèridu, Ø öziniñ: <<muallim bilen teñlişip qaldım>> deydiğan çüşençisiniñ namuvapıq ikenlikini sèzidu, Ø cemiyetke çıqqandin kèyinmu öz ustazidin öginişni özige bir mekset kılıp koyidu.*
“Yorumladıktan sonra öğrencilerin bazıları mutlu oluyor, [öğrencilerin bazıları] öğretmenini kalbinden daha da seviyor, [öğrencilerin bazıları] öğretmenine ikna oluyor, [öğrencilerin bazıları] öğretmeni gibi bilgili olmaya kendi kendine söz verir, [öğrencilerin bazıları] kendisinin ‘Öğretmen ile denk oldum.’ düşüncesinin yanlış olduğunu hisseder, [öğrencilerin bazıları] hayata atıldıktan sonra da kendi ustasından öğrenmeyi kendine amaç edinir.” (İD 534)

- *Xotenniñ etlisidek boyalğan kegezler közirimni imir-çimir kılip bəşimni kayduratti yaki Ø uyqumni keltüretti.*
“Hoten’in atlası gibi boyanan kâğıtlar gözlerimi allak bullak ederek başımı döndürüyordu ya da [Hotenin atlası gibi boyanan kâğıtlar] uykumu getiriyordu.” (AK 288)
- *Âdem guldin nazuk, Ø taştin kıattık.*
“İnsan gülden nazik, [insan] taştan katı.” (UAD 74)
- *Baturluq bilekte emes, Ø yürekte.*
“Yiğitlik bilekte değil, [yiğitlik] yürektedir.” (UAD 120)
- *Çiraylıq yüzde emes, Ø sözde.*
“Güzellik yüzde değil, [güzellik] sözdendir.” (UAD 154)
- *Dereh gülidin sunmas, Ø şehidin sunar.*
“Ağaç çiçeğinden kırılmaz, [ağaç] dalından kırılır.” (UAD 158)
- *Heq égiler, Ø kırılmaz.*
“Doğruluk eğilir, [doğruluk] kırılmaz.” (UAD 191)
- *Heқиket otta köymes, Ø suda çökmes.*
“Hakikat ateşte yanmaz, [hakikat] suda batmaz.” (UAD 192)

3.3. Nesne Eksiltisi

Nesne fiilin etkilediği nesneyi, şahsı ya da eşyayı karşılayan cümle unsurudur. Fiiller geçişli ve geçişsiz olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Yani nesnelere bir kısmı yapma, bir kısmı ise olma ifade etmektedir. Yapma ifade edenlerin hareketi fiilden başka bir nesneye yönelir, olma ifade edenlerin ise hareketinin özneye yöneldiği görülmektedir. Buradan hareketle geçişli fiillerin bir nesne istediği açıktır, işte bu nesneyi karşılayan cümle unsurunun nesne olduğu anlaşılmaktadır. Nesne yalnızca geçişli fiilli cümlelerde bulunur. Nesne unsuru sürekli olarak belirtme hâlinde bulunur ve fiile

belirtme hâliyle bağlanır. Buradaki belirtme ekli ve eksiz olabilmektedir. Ekli belirtme *belirtili nesne*, eksiz belirtme ise *belirtisiz nesne* kavramlarını ortaya çıkarmaktadır. Nesne isim cinsinden bir kelime ya da kelime grubu şeklindedir (Ergin, 2009: 399-400).

Nesne, cümle içerisinde yüklem bildirdiği ve öznenin yaptığı işten etkilenen öge olarak tanımlanmaktadır. Nesne, sadece yüklemi geçişli fiil olan cümlelerde yer alır. Geçişli fiilin gösterdiği hareketin nesne olmadan gerçekleşmesi olanaksızdır yani nesne geçişli fiil cümlelerinde zorunlu öge olarak kabul edilir. Geçişsiz fiillerde ise kılış ve oluş öznenin üzerinde olduğu için bu fiiller nesne almaz (Karahana, 2010: 25).

Uzun'a göre nesne, cümle içerisinde yüklem bildirdiği, öznenin yaptığı işten etkilenen ögedir. Nesne, yüklemi geçişli fiil olan cümlelerin zorunlu ögesi sayılmaktadır. Bağlı ve sıralı cümlelerde yazılmamış, boş bırakılan öge olmadığı durumlarda diğer cümlelerin unsurlarından biriyle tamamlanmış yapısal bozukluk, nesne eksikliğine dayalı anlatım bozukluğu olarak tanımlanmaktadır (Uzun, 2019: 1583).

Geçişli eylemlerle kurulan cümlelerde nesne, zorunlu öge olarak karşımıza çıkmaktadır; yani nesne yoksa bile varsayılır. Bazen ardışık olarak adlandırılan cümlelerdeki ortak kullanımlarda nesnenin yerini eksiltiye bıraktığı görülür. Nesnenin yerini eksiltiye bıraktığı bu durumda yüzey yapıda nesne için bir boşluk bırakılır. Bırakılan bu boşluk nesneyi karşılar ve sıfır birim ile gösterilmektedir (Aydın, 2012: 173).

Belirtili nesnelere meydana gelen eksiltelerde nesnenin bazen hiç söylenmediği görülmektedir. Eksiltelen kısım tamamen kişinin kendi tamamlanmasına bırakılmıştır. Bazen nesne cümle içerisinde başka bir öge durumundayken başka bir öge olarak yine nesnenin düştüğü/eksiltildiği görülmektedir. Bazen de sıralı cümlelerin hem ilk cümlesinde hem ikinci cümlesinde hem de her iki cümlede eksiltildiği görülür (Yıldız, 2020: 81).

“Türkçede dolaylı nesnenin her zaman yönelme durumunda bulunduğu, böylelikle tümcenin yönelme durum eki almayan diğer öbeğinin de dolaysız nesne olarak belirlenebileceği söylenebilir.” (Bakırlı, Ercan; 2010: 313).

Özgecan Bakırlı ve G. Songül Ercan’ın (2010) “Türkçede Yönelme Durumu Kaydırımı ve Çift-Geçişli Yapılarda Dolaysız Nesne” adlı makalesinde nesne durumuyla ilgili ele aldıkları husus, nesnenin dolaylı ve dolaysız olarak ikiye ayrılması durumudur. Makalede verilen örneklerle pekiştirilen bu tespit dolaylı nesnenin her zaman yönelme durumu eki aldığı görülmektedir.

Düz tümleç, doğrudan tamlayıcı ve sarih-i mef’ul olarak ifade edilen nesne kavramı; yüklemi geçişli eylem olan temel ya da yardımcı tümcelerde öznenin eyleminden etkilenen belirtme ekli ya da eksiz sözcük veya sözcük öbeği şeklindeki öge olarak tanımlanmaktadır. Buradaki geçişli eylem, cümlede özne dışındaki bir varlığı ya da nesneyi etkileyen yani nesne gerektiren eylem, geçişsiz eylem ise geçişli eylemin tersine cümlede özne dışındaki bir varlık veya nesneyi etkilemeyen yani bir nesne gerektirmeyen eylem olarak tanımlanmaktadır (Boz, 2004: 501; Boz, 2007: 102).

Yeni Uygur Türkçesinde “toldurğuçi, tolukturğuçi” terimleriyle karşılanan nesne, ek almaz ya da +ni eki olan yükleme ekini almaktadır. Geçişli fiillerde bulunan nesne, kelime, kelime grubu ya da cümle olabilir (Erenoğlu, 2013: 294-300).

3.3.1. Belirtisiz Nesne Eksiltisi

Yeni Uygur Türkçesinde belirtisiz nesneyi karşılayan bir terim bulunmamakla beraber doğrudan nesne kavramı içinde değerlendirilir. Belirtisiz nesneyi bulmak için yükleme ne sorusu sorulur ve belirtisiz nesne yükleme eksiz bağlanır. Fiille aralarında sıkı bir bağlantı olan belirtisiz nesne yüklem hemen öncesinde yer almaktadır (Erenoğlu, 2013: 303).

Yeni Uygur Türkçesinde belirtisiz nesne düzeyinde görülen eksilti örnekleri şu şekildedir:

- –*Keyko henim, çay içiñ?*

–Ø içtim.

–Keyko Hanım, çay için?

–[Çay] içtim. (SU 156)

- *İş yakmaska Ø ögetme, gépiñ bikarğa kéter.*
“İşten hoşlanmayana [iş] öğretme, sözün boşa gider.” (UAD 208)
- *–Dostum Davut, tamaka çekemsen?-soridi Nur.*
– Ø Çékettim...
“–Dostum Davut, sigara içer misin, diye sordu Nurahun.
–[Sigara] İçerim...” (ÇUHS 84-85)
- *–Kérem Kirpigimu qoy-kala élip bergenmidiñlar?*
– Ø Élip bergen.
“–Kerem Kirpi’ye de hayvan dağıtmış mıydınız?
– [Hayvan] Dağıtmıştık.” (ÇUHS 270-271)

3.3.2. Belirtili Nesne Eksiltisi

Yeni Uygur Türkçesinde belirtili nesneyi karşılayan bir terim bulunmamakla beraber doğrudan nesne kavramı içinde değerlendirilir. Nesne, +ni ekini alarak yükleme bağlanır. Söyleyen ve dinleyen tarafından daha önce bilinen bir durumun dile getirildiği belirtili nesne, yükleme neyi, kimi sorularak bulunur (Erenoğlu, 2013: 301-302).

Yeni Uygur Türkçesinde belirtili nesne düzeyinde görülen eksilti örnekleri şu şekildedir:

- *Lekin anisi: Çikiñlar, oynañlar! dep Ø koğliğandin keynila çikiñ kettim.*
“Ama annesi: Çıkın, dışarda oynayın, diye [bizi] kovduktan sonra çıkıp gittim.” (ÇUHS 2)
- *Va... Ø koysañ... apa! dep ekileymen.*
“Ya, [beni] bırak, anne diye şımardım.” (ÇUHS 8)

- *Huddi Ø sen aldiñ, senindiñ başqa kişi Ø almaydu.*
“Sanki [kaybolan eşyayı/onu] sen aldın, senden başkası [kaybolan eşyayı/onu] almazdı.” (ÇUHS 18)
- *Téxi suğiriş vaqtida başqa yerlerde naxşañni döñ qoyup bérip Ø suğiridiğan gep yoq.*
“Üstelik sulama zamanı başka yerlerdeki gibi şarkını söyleyerek [tarlayı] sulayacağın bir durum da yok.” (HT 109)
- *Alayli, béqinimizdiki Ruşenbağ kentide sekkiz ailige yüz mo yer bérip, “Mo béşiğa ikki yüz toqsan ciñ mehsulat tapşurisen.” dep Ø beş yilliq muqimlidi.*
“Örnek vereyim, yanımızdaki Ruşenbağ köyünde sekiz aileye yüz mo yer verip, “Her mo için 145 kg mahsul teslim edeceksin.’ diye [yüz mo yeri] beş yıllığına verdi.” (HT 110)
- *Hee, sübaşi, Ø saqlitip qoydummu?*
“Evet, başkomutan, [sizi] koruyabildim mi?” (SB 61)
- *Ø Az dègende ikki miñ beş yüzge yetküziñ.*
“[Asker sayısını] en az iki bin beş yüze çıkarın.” (OZB 126)
- *Bu kèçide maña oxşaş uxliyalmiğanlar boluş mumkin, ular Ø añlap qalsa...*
“Bu gecede benim gibi uyuyamayanların olması mümkün, onlar [beni/bizi] duyarsa...” (SK 4)
- *Gep bilen kélipmu qaptimiz, Ø udul guñşégila apiraymu?*
“Lafa daldık, gelmişiz bile, [sizi] doğrudan komüne götüreyim mi?” (HT 111)
- *Xociniyazniñ iş çağlık, çünki Ø arkisidin biz koğlaymiz.*
“Hoca Niyaz’ın işi de karışık, çünkü [onu/Hoca Niyaz’ı] arkasından biz kovalıyoruz.” (OZB 129)

- *Yollardiki ademler aldiraş idi, aldirimaydıgan âdem bundak etigende yolğa çıkıvalmaytti, yolni tosup Ø avariçilik peyda kılmaytti.*
“Yollardaki insanlar çok aceleci idi, acelesi olmayan kişi böyle sabahın köründe yola çıkmıyordu, yolu kapatıp [insanları] huzursuz etmiyordu.” (YS 30)
- *Boyunni kıl kesmeydu, Ø kiliç késidu.*
“Boynu kıl kesmez, [boynu] kılıç keser.” (UAD 143)
- *Çüşni dostuñga éytma, Ø düşminiñge éyt.*
“Düşünü dostuna söyleme, [düşünü] düşmanına söyle.” (UAD 157)

3.4. Yer Tamlayıcısı Eksiltisi

Yer tamlayıcısı, fiilin bulunduğu yeri ya da yöneldiği yeri gösteren cümle unsuru olarak tanımlanmaktadır. Bu öge fiile yönelme, bulunma ve ayrılma hâl ekleriyle bağlanır. Yönelme eki ile bağlanan yer tamlayıcısı eylemin kendisine yöneldiğini ve yaklaştığını, bulunma hâli eki ile bağlanan yer tamlayıcısı eylemin kendi içinde oluştuğunu ve bulunduğunu, ayrılma hâlli yer tamlayıcısı ise eylemin kendisinden uzaklaştığını göstermektedir. Yer tamlayıcısı temelde zaman ve mekân içinde geniş anlamıyla yer ve yön bildirir. Ancak bu temel fonksiyon dışında kullanıldığı fiilin anlamına bağlı olarak yer, ayrılma, uzaklaşma, yaklaşma, yön, zaman, miktar, derece, karşılaştırma, kuvvetlendirme vb. ifadeler hâlinde de görülmektedir (Ergin, 2009: 400).

Yer tamlayıcısı ya da dolaylı tümleç olarak adlandırılan bu öge cümlede yönelme, bulunma ve ayrılma bildirerek yüklemi tamamlayan öge olarak tanımlanmaktadır. Yer tamlayıcısı bazı cümlelerin zorunlu, bazı cümlelerin ise yardımcı ögesi olabilmektedir (Karahan, 2010: 29).

Yer tamlayıcısı, cümledeki yüklem bildirdiği işi ve oluşu pekiştiren ve tamamlayan öge olarak kabul edilir. Cümlenin zorunlu ögesi olarak kabul edilen özne ve yükleme istenilen her türlü tamlayıcı kavramlar katılır. Buradaki kelimeler anlatımın tamlayıcı üyeleri olarak kabul edilmektedir (Boz, 2004: 507).

Yeni Uygur Türkçesinde bu ögeyi karşılayan bir terim bulunmamakta, yer tamlayıcısı Uygur gramerciliğinde zarf tümleci ve nesne içerisinde değerlendirilmektedir. Yer tamlayıcısı; yüklemi yönelme (+GA), bulunma (+DA) ve ayrılma (+Din) hâl eklerini alarak tamamlayan öge olarak tanımlanmaktadır. Yükleme nereye, nerede, nereden, kime, kimde ve kimden soruları sorularak yer tamlayıcısı tespit edilebilir. Bir cümlede birden fazla yer tamlayıcısı bulunabilmekte, yer tamlayıcısı bir kelime ve kelime grubundan da oluşabilmektedir (Erenoğlu, 2013: 314-318).

Yüklemde vurgulanan iş, oluş, durum, hareket ve eylemin yönünü bildiriyorsa yönelme hâli eki olan -A; doğrudan doğruya yerini ifade ediyorsa bulunma hâli eki olan -DA, başlangıç, çıkış, geçiş yerini ya da yönünü gösteriyorsa ayrılma hâli eki olan -DAn eklerini alan öge türüne yer tamlayıcısı adı verilmektedir. Bir kelime ya da kelime grubunun yer tamlayıcısı olarak kabul edilebilmesi için bu üç hâl ekinden en az birini alması gerekmektedir (Karataş, 2019: 503).

Cümlede yükleme hâl ekleriyle (yönelme, bulunma, ayrılma) bağlanan kelime ya da kelime grupları yer tamlayıcısı/dolaylı tümleç olarak adlandırılmaktadır. Sıralı cümlelerde yer tamlayıcısı ortak öge konumunda bulunabilir, bu durumlarda yer tamlayıcısı sürekli tekrar edilmez yani eksik bırakılır (Uzun, 2019: 1584).

Yer tamlayıcısı cümle içerisinde yüklemde bahsi geçen işin yönünü ve yerini gösteren öge olarak tanımlanır. Yer tamlayıcısı ortak olan sıralı cümlelerde sadece tek bir cümlede yüzey yapıda bırakılarak diğer cümlelerde derin yapıda bırakılmaktadır (Erdem Uçar, 2017b: 464).

Nesne, özne ve tamlayan eksiltisinde olduğu gibi yer tamlayıcısının da temelde amacı ve oluşumu aynıdır. Bazı durumlarda yüzey yapıdaki yer tamlayıcısının eksiltildiği görülmekte, bu eksilen unsurun derin yapıda bırakıldığı görülmektedir (Balyemez, 2010: 158).

“Yer tamlayıcısında gerçekleşen eksiltelerde cümlede eksilen yer tamlayıcısı ilk cümlede başka bir ögeyken devam eden cümlede bir başka öge olarak karşımıza çıkar.

Eğer eksiltiye uğrayan yer tamlayıcısı daha önce bir başka öge olarak geçmiyorsa anlama bakarak eksilti belirlenir.” (Yıldız, 2020: 85)

3.4.1. Yönelme Hâlindeki Yer Tamlayıcısı Eksiltisi

- *Taşla Ø arni! Micezni yok imiş.*
“Dirgeni [yere] bırak, rahatsızmış.” (ÇUHS 30)
- *Uniñ sözini axiriğiçe añlaşqa taqet qılalmığan kadırlar terep-tereptin pikir Ø bayan qılıştı.*
“Onun sözünü sonuna kadar dinleyemeyen memurlar her taraftan görüşlerini [Ayup’a] beyan ettiler.” (HT 106)
- *Lékin, bizniñ “Yalğuz Térek” ze... -He, “Yalğuz Térek” qandaq, Ø oxşımamdu?*
“Lakin bizim “Yalğuz Térek” ise... Eee, “Yalğuz Térek” nasıl, [diğer ilçelere] benzemiyor mu?” (HT 108)
- *Hésablap körsek, yıl axirida özimizge qaldurulğan yerniñ husulini qoşup Ø bersekmü orundap kétélmeydiğanlıqımızğa közimiz yetti.*
“Hesapladığımızda yılsonunda kendimize düşen yerin hasadını ekleyip [ilçe başkanına] versek bile vazifeyi tamamlayamayacağımızı anladık.” (HT 109)
- *Şundaq -dédi Abduveli işenç bilen, -özüm qérip qalğan bolsammu, yene Ø şundaq işligili keldim.*
“Böyle, dedi Abduveli inançla. İhtiyarlasam da yine [köyüme] böyle çalışmak için geldim.” (HT 112)
- *Mana bu yerde Gomindañ yoqaldi, Ø Şerkiy Türkistan Cumhuriyeti kuruldi.*
“İşte burada Gomindang yok oldu, [burada] Doğu Türkistan Cumhuriyeti kuruldu.” (AY 1167)
- *Qatar-qatar kağılar Ø barsañlar Ø salam deñlar!*

“Sıra sıra kargalar, [oraya] vardığınızda [ona] selam söyleyin!” (YS 28)

- *Başkığa ora koliğan Ø özi çüşer.*
Başkasına kuyu kazan, [kuyuya] kendi düşer.” (UAD 120)
- *Dostuñniñ dosti bar, Ø siriñni açma.*
“Dostunun dostu var, [dostuna] sırrını açma.” (UAD 162)
- *Düşmenge ceniñni ber, Ø siriñni berme.*
“Düşmana canını ver, [düşmana] sırrını verme.” (UAD 164)
- *Kişige ora kolisa, Ø özi çüşer.*
“Birine kuyu kazan, [kuyuya] kendi düşer.” (UAD 224)

3.4.2. Bulunma Hâlindeki Yer Tamlayıcısı Eksiltisi

- *Ɔoglimisa, Ø keç kirgiçe olturattim.*
“Kovalamasa, [evde] akşama kadar otururdum.” (ÇUHS 2)

3.4.3. Ayrılma Hâlindeki Yer Tamlayıcısı Eksiltisi

- *Dunyada kaydağ kelgen bolsa, Ø şundağ keter.*
“Dünyaya nasıl geldiysen [dünyadan] öyle gidersin.” (UAD 164)
- *Égizdin ağriğ kiridu, Ø bala çikiğu.*
“Ağızdan hastalık girer, [ağızdan] bela çıkar.” (UAD 180)
- *Şuniñ üçün guñşedin çiqip kétimen!*
– *Ø Qandağ çiqmaqçisen?*
“Bu yüzden komün üyeliğinden ayrılacağım.
–[Komün üyeliğinden] Nasıl ayrılacaksın?” (ÇUHS 158-159)

3.5. Zarf Tümleci Eksiltisi

Delice zarf tümleci için, “Zarfsama kılış fiillerinin kurucu olarak katıldığı cümlelerde zorunlu, oluş fiili fiil ile isimlerin kurucu olarak katıldığı cümlelerde seçimlik olarak bulunan cümle ögesidir.” ifadesini kullanmaktadır (Delice, 2007: 158).

Zarf tümleci cümlelerin yapanı, olanı, bildirileni, üzerinde gerçekleştiği nesnesi ve mekânı dışında zaman, sebep, vasıta ve yön gibi her türlü yüklem durumlarını göstermeye yarayan bir öge biçiminde tanımlanmaktadır. Kelime türü olarak yalnızca zarflardan oluşan zarf tümleci aynı zamanda çekimsiz kelime türleridir, bu sebeple zarf tümleci de buna bağlı olarak çekimsiz olmalıdır. Ancak isimlere gelerek onları zarfa dönüştüren ekler bunların dışında yer alır, çünkü bu ekler zaten isim unsurunu zarf tümleci yapmaktadır. “Bir cümlede zarf tümleci daha çok doğrudan zarf olan kelimelerden ve çekim edatı öbeklerinden oluşturulur.” (Delice, 2007: 159)

Türkiye Türkçesinde, tümcenin anlamını bütünleyici bir başka tümleş türü olan belirteç tümleci tümcede yüklemi zaman, yer, yön, ölçü, durum, nitelik ve bazen de gösterme ve soru gibi özellikler yönünden tamamlayan ögedir. “Belirteçlerin tümcedeki görev adı belirteç tümlecidir. Türkiye Türkçesinde aşağı yukarı bütün belirteçlerin, belirteç tümleci görevi yaptıkları görülür. Ancak, belirteç tümleçleri kimi zaman görev açısından dolaylı tümleşlere çok benzerler.” Türkiye Türkçesinde belirteç sözcüklerinin yanında önadlar, pekiştirme önadları, zaman kavramı taşıyan bazı isimler, ikilemeler ve zarf fiiller doğrudan yüklemi etkilediklerinde belirteç tümleci olarak değerlendirilir (Atabay, Özel ve Çam, 1981: 61-62).

Erdem Uçar’a göre zarf tümleci için yapılma zamanını ve şartını ifade eden ögedir. Zarf ögesi eksik olan art arda cümlelerde bu ögenin sadece bir cümlede yüzey yapıda bırakılırken, diğer cümlelerde derin yapıda bırakıldığı görülmektedir (Erdem Uçar, 2017b: 465).

Cümlede kimi zaman zarf tümlecinin eksiltildiği ve bahsi geçen eksiltinin daha çok kendinden önceki cümleyle anlamca bağlı olduğu görülmektedir. Bu tip eksiltilerin daha çok zarf tümleci gruplarında meydana geldiği açıktır (Külebi, 1996: 121-122).

Çakır'a göre cümle ögeleri içerisinde eksiltiye maruz kalan en az öge zarf tümlecidir. Zarf tümlecinde eksilti söz konusu olduğunda eksiltinin ögenin tamamında değil, sadece belirli bir kısmında gerçekleştiği görülmektedir (Çakır, 2007: 15).

Yeni Uygur Türkçesinde “hâlet” terimiyle karşılanan zarf tümleci; yüklemi amaç, durum, zaman, yön, miktar ve şart açısından tamamlayan öge olarak tanımlanmaktadır. Yükleme sorulan “ne zaman ne kadar, nasıl, neden, kimle, neyle, hangi yöne ve hangi şartlarda” gibi sorularla tespit edilir. Yönelme (+GA), bulunma (+DA) ve ayrılma (+Din) eklerini alan kelime veya kelime grubu tarz, zaman, neden ve amaç bildirdiğinde zarf tümleci olarak kabul edilmektedir. Zarf-fiil eki alan kelimeler ve son çekim edatı olarak yüklemi tamamlayan kelime grupları cümlede zarf tümleci olarak kabul edilir (Erenoğlu, 2013: 326-332).

Yeni Uygur Türkçesinde zarf tümleci düzeyinde görülen eksilti örnekleri şu şekildedir:

- *Bu zalimniñ emrige ötkinimge 15 yildin aştı. Ø Balilirimmu çoñ boldı, Ø tunci oğlumniñ toyinimu ötküvüzvaldim.*
“Bu zalimin emrine geçeli 15 yılı geçti. [Bu 15 yıllık süreçte] çocuklarım da büyüdü, [Bu 15 yıllık süreçte] büyük oğlumun düğününü de yaptım.” (SH 191)
- *Bezi pesil yaxşı kelmigen yilliri uruqluq dégen aqtimu, köktimu yok, Ø hécnéme alalmaysen.*
“Havaların iyi gitmediği seneler tohum hiçbir yerde bulunmuyor, [Havaların iyi gitmediği senelerde] hiçbir şey alamazsın.” (HT 109)

SONUÇ

Etkili anlatım, en az çaba ilkesi gibi sebeplerden dolayı dilde eksiltiye gidilmektedir. Eksilti ek düzeyinde olabileceği gibi, kelime grubu ve cümle ögeleri düzeyinde de kendini gösterir.

Yeni Uygur Türkçesinde konuşma ve yazı dilinde eksiltiye sıkça başvurulduğu görülmektedir. Ek düzeyindeki eksilteler incelendiğinde hâl eki, iyelik eki ve çokluk eki eksiltelerinin ikileme ve bağlama gruplarında sıklıkla karşımıza çıktığı, ikinci unsurun hâl eklerini alırken birinci unsurlarda hâl eklerinin çoğunlukla düşürüldüğü görülmüştür. Soru eki eksiltisinde ise özellikle taranan metinlerin karşılıklı konuşma bölümlerinde şaşırma, kızma ifade edilmek istendiğinde ekin düşürüldüğü, sorunun vurgu ile sağlandığı tespit edilmiştir. Yeni Uygur Türkçesinde bildirme eki eksiltisi Türkiye Türkçesine göre daha yaygın bir kullanımla karşımıza çıkmaktadır.

Kelime grubu eksiltelerine bakıldığında belirtili isim tamlamalarındaki eksiltelerin belirtisiz isim tamlamalarına nazaran, belirtili isim tamlamalarında ise tamlayan eksiltisinin tamlanan eksiltisine göre daha fazla olduğu görülmüştür. Sıfat tamlamalarındaki eksilti tamlanan düzeyindedir. Birleşik fiil eksiltilerindeki eksilti oranı isim tamlamalarındakine kıyasla daha seyrek olarak karşımıza çıkar.

Cümle ögelerindeki eksiltelerde yüklem eksilteleri basit cümlede görülebileceği gibi birleşik, sıralı ve bağlı cümlelerde de görülmektedir. Bağlı ve sıralı cümlelerde birinci cümlede yüklem eksiltisi olabildiği gibi son cümlenin yüklemine de eksilti olabilmektedir. Özne eksiltisi cümle ögelerinde yaygın görülen bir eksilti türüdür. Kişi ekinin kullanılması çoğunlukla özne eksiltiye gidilmesine sebebiyet vermektedir. Belirtili nesne eksiltisi belirtisiz nesne eksiltisine göre daha fazla görülmektedir. Zarf

tümleci eksilteleri ise olaya dayalı metinlerde daha fazla görülmüştür. Tüm bu eksilteler anlatımı daha etkili kılmak, tekrardan kaçınmak gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdulvahit Kaşgarlı R (2016) *Çağdaş Uygur Hikâyelerinden Seçmeler*, ed. Neşe Harbalioglu (Ankara: Gazi Kitabevi).
- Abdulvahit Kaşgarlı R (2020) 20. Yüzyılın başından günümüze Uygur Türklerinin kullandığı alfabeler ve bu alfabeler ile basılan şiirler üzerine bir değerlendirme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 4(2), 269-287.
- Akalın ŞH (2011) *Türkçe Sözlük Atatürk Kültür* (Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, Ankara).
- Akdeniz S (2004) Ziya Osman Saba'nın Nefes Almak adlı şiir kitabında eksilti (ellipsis) sanatının (Figür) kullanımı. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 24, 145-156.
- Alptekin E (1978) *Uygur Türkleri* (Boğaziçi Yayınları, İstanbul).
- Arabacı A (2012) Günlük gazetelerin dilinde eksiltili anlatımlar ve bunların ilköğretim Türkçe ders ve öğrenci çalışma kitaplarına yansımaları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Atabay N, Özel S, Çam A (1981) *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Atalay B (1998) *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi* (Ankara, cilt 1, 4.baskı Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 521).
- Aydın H (2011) Dilde "en az çaba ilkesi" üzerine. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 1(1), 1-6.
- Aydın M (1999) Türkçede eksiltili anlatımlar ve metin ilişkisi. 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı*. Ankara, 23-27 Eylül 1999, 143-146.
- Bakırlı CÖ, Ercan GS (2010) Türkçede yönelme durumu kaydırımı ve çift-geçişli yapılarda dolaysız nesne. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19 (1), 309-318.
- Baki A (1983) *Hazirki Zaman Uygur Tili* (Milletler Neşriyatı, Pekin).
- Balyemez S (2010) Bağdaşıklık ve Dede Korkut Hikâyeleri'nde bağdaşıklık görünümleri. *International Periodical for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/4*, 133-173.

- Behram C (2006), *Hekayilerin Tallanma* (Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı).
- Boz E (2004) Türkiye Türkçesinde+ DAn Ekli Nesne Ögesi Üzerine. *V. UTDK, 1*, 501-512.
- Boz E (2007) Adın yükleme (nesne) durumu ve tümcenin nesne ögesi üzerine. *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, 2(2), 102-108.
- Böreyar, MA , (2004) *Toluk Ottura Mektep Okuğuçiliri Üçün Uyğur Tili Bilimliri ve Meşikliri*, (Keşker Uyğur Neşriyatı, Kaşgar).
- Castagné J (1980) *Türkistan Millî Kurtuluş Hareketi*, çev. M. Reşat Üzmen, (İstanbul, Orkun Yayınları).
- Çakır U (2017) Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış eksilteli yapılar. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Çandarlıoğlu, G (2004).Uygur devletleri tarihi ve kültürü. (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul).
- Çokuğurluel I (1999) Türkçede eksilteli anlatım ve eksilteli cümle. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Delice H İ (2007) *Türkçede Sözdizimi* (Kitabevi, İstanbul).
- Dillon M (2001) *Doğu Türkistan, Çin Orta Asyası'nda Etnik Ayrımcılık ve Kontrol* Çev. Dr. Hayati Aktaş (İstanbul, TDPY).
- Dizdaroğlu H (1974) *Tümce Bilgisi* (Türk Dil Kurumları Yayınları, Ankara).
- Doğan L (2016) *Uygur Türkçesi Grameri* (Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul).
- Doğan L, & Durmuş O (2001) Yeni Uygur Türkçesi ve edebiyatı. *Türkler*, 20, 497-512.
- Erdem Uçar F M (2017a) Özbek yazar Abdulla Kadiri'nin romanlarında eksilteli yapılar. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 5 (4), 450-475.
- Erdem Uçar F M (2017b) Çağatay Şairi Atayı'nın divanında eksilteli yapılar. *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(11), 291-310.

- Erenoğlu N (2013) Türkiye Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinin söz dizimi açısından karşılaştırılması. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Ergin M (2009) *Türk Dil Bilgisi* (Bayrak Yayınları, İstanbul).
- Ezizi S (1987) *Sutuk Buğrahan* (Pekin, Milletler Neşriyatı).
- Gencan T N (1974) *Yazın Terimleri Sözlüğü* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Golden P B (2002) *Türk Halkları Tarihine Giriş* çev. Osman Karatay (Ankara, Karam Yayıncılık).
- Gömeç S (2009) *Uygur Türkleri Tarihi* (Berikan Yayınevi, Ankara).
- Gömeç S (2015) *Uygur Türkleri Tarihi* (Berikan Yayınevi, Ankara).
- Gömeç S (2018) *Geçmişte ve günümüzde Uygur Türklerine genel bir bakış* (Ankara).
- Gümüştam, G (2013) Eksiltim (Ellipsis) ve Türkçede eksiltim türleri. *Electronic Turkish Studies*, 8(1), 1539-1552.
- Gürsoy Naskali E (1997) *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu* (Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Hahn R F (1991) *Spoken Uyghur* (University of Washington Press, İngiltere).
- Harbalioğlu N (2017) Yeni Uygur Türkçesindeki +lAr ekine bir bakış. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (44), 173-186.
- Harbalioğlu N (2019) *Uygur Şair Nimşehit ve Şiirleri* (Kesit Yayınları, Kayseri).
- Hasene A (2012) Dilde sıfır birim ve sıfır biçimbirimlerin kullanımı. *Turkish Studies*, 7/2, 169-181.
- Hayit B (1987) *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri* (TDAV Yayınları, İstanbul).
- Hudaybergenova Z (2004) Türkiye Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde kesik cümleler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11(23), 17-23.
- Hunutlu Ü (2019) Atebetü'l-Hakâyık'ta eksiltili yapılar. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8, 769-793.

- İsrail H (2016) *Altunkeş* (Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi).
- Kafesoğlu İ (1998) *Türk Milli Kültürü* (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Karahan L (1996) Yükleme (accusative) ve ilgi (genitive) hali ekleri üzerine bazı düşünceler. 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı*. Ankara, 23-27 Eylül 1996, 605-611.
- Karahan L (2010) *Türkçede Söz Dizimi* (Akçağ Yayınları, Ankara).
- Karasar N (2005). *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Nobel Yayın Dağıtım, Ankara).
- Karataş M (2019) *Her Yönüyle Türk Dili* (Kimlik Yayınları, Kayseri).
- Kasapoğlu Ç (2013) *Çağdaş Uygur Edebiyatı. Çağdaş Türk Edebiyatları-II* (Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir).
- Kasapoğlu Çengel H (2000) *Abdurrahim Ötkür'ün Şiirleri II* (MEB Yayınları, İstanbul).
- Kaşgarlı S M (2004) *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası* (Çağrı Yayınları, İstanbul).
- Kaya S (2007) Reşat Nuri Güntekin'in eserlerinde eksilteli kullanımlar. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Kirém H M, Davut S (1997) *Seid Han* (Milletler Neşriyatı, Pekin).
- Korkmaz L (2007) *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi* (Türk Dil Kurumları Yayınları, Ankara).
- Korkmaz Z (1992) *Grammer Terimleri Sözlüğü* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Külebi O (1990) Türkçede eksilti tümceleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7(2), 1-2.
- Ligeti L (1986) *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara).
- Merriam SB.& Tisdell EJ (2015). *Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation*. (John Wiley & Sons, San Fransisco).

- Necipoviç Necip E (2008) *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* çev. İklil Kurban. (TDK Yayınları, Ankara)
- Niyaz Y (2006) *Seskinış* (Milletler Neşriyatı, Pekin).
- Ötkür A (1989) *Oygangan Zemin 1*, (Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi).
- Ötkür A (2003) *Oygangan Zemin 2*, (Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi).
- Özmen M (1996). Bir eksilteli cümle tipi üzerine. *Çukurova Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(4), 71-82.
- Öztopçu K (1992) *Uygur atasözleri ve deyimleri* (Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul).
- Öztürk R (1997) *Uygur ve Özbek Türklerinde Fiil* (TDK Yayınları, Ankara).
- Öztürk R (2015) *Yeni Uygur Türkçesi Grameri* (TDK Yayınları, Ankara).
- Peyda Y İ (2014) *Yiltiz Sadasi* (Şincan Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi).
- Sabir Z (2002) *Ana Yurt* (Şincan Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi).
- Sabir Z (2006) *İzdiniş* (Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi).
- Saray M (1998) *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (Başlangıçtan 1878'e Kadar)* (I Kitapevi Yayıncılık, İstanbul).
- Seper S ve Yolboldi N (2002) *Hazirki Zaman Uygur Tili* (Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi).
- Sinor D (1998) *Erken İç Asya Tarihi* (İletişim Yayınları, İstanbul).
- Tavkul U (2003) Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında bazı kriterler. *Kırım Dergisi*, 12(45), 23-32.
- Togan Z V (1986) *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi – I* (Güven Basımevi, İstanbul).
- Türk V (2010) *Türk Bilgisine Giriş* (Kesit Yayınları, İstanbul).
- Uç T (1978) *Düşüm (Elleipsis) Olayı ve Türkçedeki Kimi Örnekler* (Ömer Asım Aksoy Armağanı Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara)

- Uzun M (2019) Anlatım bozukluklarında söz dizimi ile ilgili kabullere eleştirel bir yaklaşım: eksiklik mi eksilti mi? *XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*. Samsun, 16-18 Ekim 2019, 1579-1586.
- Üstonova K (2002) *Dil Yazıları/Dede Korkut Destanları ve Sentaktik Paralelizimde Eksilteli Yapıların Rolü* (Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş., Ankara).
- Üstünova K (1999) Eksilti ya da sıfır tekrar. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 93-105.
- Üstünova K (2002) *Dil Yazıları/Eksilti ya da Sıfır Tekrar* (Kızılay Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş., Ankara).
- Vardar B (2007) *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (Multilingual, İstanbul).
- Yavuz E (2020) Kazak türkçesinde ek, kelime ve gruplarında görülen eksiltim üzerine. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 68, 213-224.
- Yazıcı Ersoy H (2012) *Türk Lehçeleri Grameri* (Akçağ Yayınları, Ankara).
- Yıldırım A, Şimşek H (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Seçkin Yayıncılık, Ankara).
- Yıldız H (2020) Azerbaycan Türkçesi atasözlerinde eksilti. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yılmaz C (2009) Yeni Uygur Türkçesi Zunun Kadiri eserleri (giriş-inceleme-metin-çeviri). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Yüksel A (2001) Cumhuriyet Türkçesi döneminde eksilteli kullanımlar. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ziyai A (2010) Orijinal Çin kaynaklarına göre Hun-Türk tarihi I. bölüm: kudretli Büyük Hun Tanrıkuşluğu (Türk halkının ataları Hunlar ve Hunların ortaya çıkışı). *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30 (3), 895-912.